

Al-Ghazali and His Philosophy in The Thought of Mehmed Fikri, A Bulgarian Scholar

Muhammet ALTAYTAŞ*

Abstract

The newspaper *Medeniyet*, which was the most important publication organ in which Muslims in the Tsardom of Bulgaria after its separation from the Ottoman Empire shared their political, literary, scientific, and intellectual issues, was published for 375 issues in different periods of not more than fifteen days between 1933 and 1944. *Medeniyet*, a continuation and representation of Ottoman/Turkish scientific and cultural heritage in terms of language and content, was published in Ottoman Turkish. With his literary personality, poems, cause, and struggle, Mehmed Fikri, who was also the editor-in-chief of *Medeniyet* for a time, was compared to our national poet, and was also known as "the Bulgarian Mehmed Akif." Mehmed Fikri's most notable publication, among his many in *Medeniyet*, is certainly his series of articles titled "Al-Ghazali, His Life and Philosophy," which he authored on Al-Ghazali and serialized across 25 issues. In the present article, after providing background information about Mehmed Fikri's life, personality, case, and opinions, the content of his works on Al-Ghazali is presented, followed by evaluations in the conclusion section. Mehmed Fikri used this series of articles to introduce the great thinker Al-Ghazali to Muslims of his time, particularly the society in which he lived, in order to point Muslims in the right direction in terms of faith and thought. In our opinion, uniqueness of Fikri's works on Al-Ghazali's philosophy is that they indicate how a Muslim individual with concerns and a cause may actualize Al-Ghazali in the twentieth century, rather than his scholarly contribution to studies on Al-Ghazali.

Keywords: Kalām, Muslims of Bulgaria, Mehmed Fikri, *Medeniyet* newspaper, Philosophy of Al-Ghazali.

Bulgaristan Âlimlerinden Mehmed Fikri'nin Tasavvurunda Gazzâlî ve Felsefesi

Muhammet ALTAYTAŞ

Öz

* Associate Professor, Trakya University, Faculty of Divinity, Department of Basic Islamic Sciences, Branch of Kalām, Edirne, Turkey.
Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kelam Anabilim Dalı, Edirne, Türkiye.

maltaytas22@hotmail.com ORCID 0000-0003-4407-9921

Type / Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 13 September / Eylül 2021

Accepted / Kabul Tarihi: 12 October / Ekim 2021

Published / Yayın Tarihi: 28 January / Ocak 2022

Volume / Cilt: 9; **Issue / Sayı:** 17; **Pages / Sayfa:** 63-86.

Suggested ISNAD Citation: Muhammet ALTAYTAŞ, "Bulgaristan Âlimlerinden Mehmed Fikri'nin Tasavvurunda Gazzâlî ve Felsefesi", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/17 (Ocak-January 2022), 63-86.

www.dergipark.org.tr

Osmanlı'dan ayrılmasından sonra Bulgaristan Çarlığı'nda Müslümanların siyasî, edebi, ilmî ve fikrî meselelerini paylaştıkları en önemli yayın organı olan *Medeniyet* gazetesi, 1933 ile 1944 yılları arasında, on beş günü geçmemek üzere, değişik periyotlarla 375 sayı boyunca yayınlanmıştır. Osmanlı Türkçesi ile yayınlanan *Medeniyet*, döneminde hem imlası hem lisanı hem de muhtevası itibariyle Osmanlı/Türk ilim ve kültür mirasının devamı ve temsilcisi niteliğindedir. *Medeniyet*'in bir dönem başyazarlığını da yapmış olan Mehmed Fikri edebi şahsiyeti, şiirleri, davası ve mücadelesiyle millî şairimize benzetilmiş, “Bulgaristan'ın Mehmed Akifi” olarak da anılmıştır. *Medeniyet*'te birçok yazıları bulunan Mehmed Fikri'nin en önemli yayını hiç şüphesiz Gazzâlî üzerine yazdığı 25 sayı boyunca tefrika halinde yayınladığı, yaklaşık bir kitap hacmine ulaşan “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi” başlıklı yazılarıdır. Bu makalede önce Mehmed Fikri'nin hayatı, şahsiyeti, davası ve fikirleri hakkında genel bir bilgi verildikten sonra Gazzâlî üzerine kaleme aldığı yazılarının muhtevası aktarılmış ve sonuç bölümünde de değerlendirmeler yapılmıştır. Sonuç itibariyle Mehmed Fikri bu yazı dizisiyle, öncelikle içinde yaşadığı toplum olmak üzere, çağında Müslümanlara itikâdî ve fikrî açıdan yönelecekleri istikameti işaret etmek üzere, büyük düşünür Gazzâlî'yi tanıtmıştır. Kanaatimizce Fikri'nin, Gazzâlî'nin felsefesi üzerine telif ettiği bu makalelerin hususiyeti, Gazzâlî araştırmalarına akademik katkısından ziyade, 20. yüzyılda dert ve dava sahibi bir Müslüman şahsiyetin Gazzâlî'yi nasıl aktüelleştirebileceğini göstermesidir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Bulgaristan Müslümanları, Mehmet Fikri, *Medeniyet* gazetesi, Gazzâlî'nin Felsefesi.

Giriş

Bulgaristan Çarlığı'nın en uzun süreli Müslüman/Türk basın organı olarak bilinen *Medeniyet* gazetesi 19 Ağustos 1933 tarihinde, dönemin Başmüftüsü Hüseyin Efendi'nin talimatıyla, Sorumlu Müdür Hacı Mehmed Ahmedov, Başyazar Ahmet Hikmet tarafından Plovdiv/Filibe'de haftalık olarak yayınlanmaya başlamıştır. 7. sayıdan sonra Sofya'ya taşınan *Medeniyet*, 26. sayıdan itibaren “Din-î İslâm Müdafileri Cemiyeti”nin organı olarak yayınlandı. *Medeniyet* önce haftada bir, 15. sayıdan itibaren on günde bir, daha sonra da on beş günü geçmemek üzere değişik süre ve periyotlarla 12 Ağustos 1944 tarihindeki 375. sayısına kadar yayın hayatına devam etmiştir. “Dinî, İlmî ve İctimaî Gazete” mahlasıyla yayınlanan *Medeniyet*, aynı zamanda 1943-1944 yıllarında Bulgaristan'da Osmanlı Türkçesi ile yayınlanan tek gazete olma unvanına da sahiptir. 11 yıllık yayın hayatında, sırasıyla Ahmet Hikmet, Hafız Yusuf Şinasi, Mehmet Fikri, Salih Pehlivanov gazeteye başmuharrirlik yapmıştır. Üçüncü Başmuharrir Mehmet Fikri bu görevde ancak bir yıl kadar kalmış olsa da gazetenin tarihinde silinmez izler bırakmıştır.¹

İlk Başmuharrir Ahmet Hikmet gazetenin hedefini, Hakiki Müslümanların bir araya gelip sırf dinlerini müdafaa, İslâm dinine yönelik iftiraları reddetmek suretiyle, İslâm'ın yüce ahlâkî ve ictimaî maksatlarını neşrederek gâfil ve zayıf gençleri dalâletten kurtarmak,

¹ İsmail Cambazov, “Doğumunun 100. Yıldönümü Münasebetiyle *Medeniyet* Gazetesinin Başredaktörü Mehmet Fikri”, *Panel Notu*, (Sofya: Sofya Yüksek İslam Enstitüsü, 2008), 2; İbrahim Hatiboğlu, “*Medeniyet*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/301-303.

memleket kanunlarından istifade ederek onlara doğru yolu göstermek, olarak açıklamıştır.²

Bu makalede önce Bulgaristan'ın kuruluşundan sonra Osmanlı sonrası dönemde 20. asrın ilk yarısında parlak bir edebiyatçı, hatip, yazar, gazeteci, fikir, ilim ve mücadele adamı olarak tanınan Mehmed Fikri'nin hayatı, davası ve şahsiyeti hakkında genel bilgi verildi. Akabinde Fikri'nin bir süre başmuharrirlik yaptığı *Medeniyet* gazetesindeki 25 sayı boyunca tefrika halinde yayınlanan "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi" başlıklı makaleler silsilesi ele alınarak tahlil edildi. Yaklaşık bir kitap hacmine ulaşan bu yazıların muhtevasını bütünüyle bir makaleye sığdırmak mümkün değildir. Fakat imkân nispetinde makalelerin muhtevasını aslına uygun olarak yansıtabilme için sıkça alıntılar yapıldı. Makaleler Osmanlı Türkçesi ile yazılmış olduğundan alıntılar çeviriyle ve Latinize edildi. Günümüz okuyucusunun metni anlamasına yardımcı olmak için yer yer çok ağır ifadeler kısmen sadeleştirildi. Sonuç bölümünde ise Mehmed Fikri ve bahsi geçen makaleleri hakkında genel bir değerlendirme yapıldı.

1. Mehmed Fikri'nin İlmî ve Fikrî Şahsiyeti

20. yüzyılda Bulgaristan Türkleri arasında yetişen en önemli şahsiyetlerden biri olarak bilinen Mehmed Fikri, 10 Kasım 1908 tarihinde bir Türk-Müslüman merkezi olan Osmanpazarı (Omurtag) kasabasında doğmuştur. Babası Karaatlarlı Hâfız Hüseyin Efendi, yıllarca imamlık yaparak Müslüman halka hizmet etmiş, çocuklarına ilim ve irfan aşkını aşmış, bu yolda kendilerine örnek olup büyük destek vermiştir. O dönemde bütün maddî imkânsızlıklarına rağmen üç oğlunu (Mehmed Fikri, Hasan Basri ve Hüseyin) tahsil için, Bulgaristan Türklüğünün gözbebeği olan Nüvvâb Medresesi'ne kaydettirmiştir. Rüştiye'den sonra Nüvvâb'ın beş yıllık Tâli (Lise) kısmını üstün başarıyla dört yılda tamamladıktan sonra tahsil için el-Ezher'e gitme teşebbüsleri sonuç vermeyince Nüvvâb'ın âlî (yüksek) kısmına kaydolmuştur. Fakat mücadelecî kişiliği, gerek hocalarda gerekse idarede gördüğü noksanlıkları keskin bir dille ifade eden üslubu sebebiyle âlî kısımdan diploma almadan ayrılmak durumunda kalmıştır.³ Fikri'nin daha evvel Rüşdiye'den sonra iki yıl art arda Edirne Öğretmen Okulu'nda okuma girişimleri de ilk yıl kayıt, ikinci yıl ise sağlık sorunları sebebiyle akîm kalmış idi.⁴

Mehmed Fikri, kısa hayatı boyunca imamlık, vaizlik, öğretmenlik ve yazarlık gibi vazifeler vasıtasıyla hakkın sesi olmuş, halka, talebelerine ve okurlarına fikir vermiş, ideal aşmıştır. Onun rahat yüzü görmediği, mefküresinin "din ve adalet, hak ve hakikat, ahlâk ve fazilet" olduğu ve bu yüce davası uğruna mücadele ederek şehid düştüğü ifade edilmiştir.⁵ Her halükârda davasına sadakatten ödün vermeyen birçok şahsiyet gibi o da çileli ve zor bir hayata talip olmuştu.

Mehmed Fikri daha lise yıllarından itibaren gerek hocaları gerekse talebe arkadaşları üzerinde derin tesirler bırakmıştır. *Medeniyet*'te vefatını müteakip yazılan bir

² Ahmet Hikmet, "Açık Söz", *Medeniyet* 14 (1934), 3.

³ Vedat Sabri Ahmed, "Mehmed Fikri'nin Hayatı ve Edebiyatı", *Mehmed Fikri Şiir ve Hikâyeleri*, nşr. Halil Uzun (Bursa: 2003), 17.

⁴ Ahmed, "Mehmed Fikri'nin Hayatı ve Edebiyatı", 36.

⁵ Osman el-Ezherî, "Fikri'nin Ölümü Bizde Fikrin Ölümü", *Medeniyet* 269 (1941), 1.

yazıda şu ifadelere tesadüf ediyoruz: “Arkadaşlarının o derece sevgi ve hürmetini kazanmış onların ruhlarına o derece hâkim olmuştu ki onun emeli ayrı ayrı her talebenin emeli oluyor onun gayesini her arkadaşı gaye ediniyordu.”⁶ Yine bu bağlamda Osman Kılıç'ın şu sözleri dikkate değerdir: “İslâm'ı müdafaa sadedinde yazdığı ateşli ve müessir makaleler her Nüvvâb'ının zihninde hâlâ canlıdır. O, Bulgaristan'da İslâm'ın alemdârıydı.”⁷ O kadar ki vefatını müteakip *Medeniyet*'te Osman Ezherî “Fikri'nin ölümü, bizde fikrin ölümüdür” diye yazmış ve sonraları bu ifade adetâ darb-ı mesel olarak revaç bulmuştur.

Mehmet Fikri, çok erken yaşlardan itibaren yazarlığa başlamış, *İntibah*, *Açık Söz*, *Rehber*, *Dostluk*, *Medeniyet* gibi gazete ve dergilerde şiir, öykü ve makaleler yayınlamıştır. Sadece *Medeniyet* gazetesinde kendisine aidiyeti kesin olan 87 makale, 30'dan fazla şiir ve öyküsü bulunmaktadır. Mehmet Fikri'nin yazarlıkta ustalık ve olgunluğunu *Medeniyet* gazetesindeki yazılarıyla gösterdiği ifade edilmiştir. Hemen bütün yazılarını inceledikten sonra İsmail Cambazov Mehmed Fikri'nin önce usta bir gazeteci olduğu, öykü ve şiirlerinin edebî seviyesinin vasat olduğu, makalelerinin birer şaheser olduğu kanaatini beyan etmiştir.⁸

Medeniyet'te Mehmet Fikri imzasına ilk defa 28 Ocak 1938 tarihli 144. sayıda “Bizde Muallim ve Çocuk Terbiyesi” başlıklı yazıda tesadüf ediyoruz. Gazetenin 23 Mayıs 1938 tarihli 156. sayısında ise artık başmuharrir Mehmet Fikri'dir. Yeni başmuharririn tahrir ettiği başmakale “Kusur Dinde Değil, İnsandır.” serlevhasını taşır. Fikri'nin başmuharrirliği 1939 tarihindeki 187. sayıya kadar devam eder. Fikri ile birlikte gazetenin üslup ve muhtevasında da yumuşama ve olgunlaşma dikkat çeker. Özellikle Kemalizm üzerinden Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı sert bir üslupla yazılan zamanla seyrekleşen yazılar artık son bulmuştur.⁹ Mehmed Fikri daha evvel Hâfız Yusuf'un sert, katı hatta yer yer saldırgan üslûbundan uzaklaşarak gazeteye son derece kuşatıcı, kapsayıcı, derleyip toparlayıcı yeni bir üslup ve seviye kazandırmıştır. Zira Fikri kusuru başkasından ziyade öncelikle kendisinde ve Müslümanlarda arayan bir anlayışa sahiptir.

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında genel olarak İslâm coğrafyası ve Türkiye gibi Bulgaristan Müslümanları arasında da ıslahatçı âlimler belirdi. Bunların önde gelenleri, Cemaleddin Afganî ve Muhammed Abduh'un etkili olduğu Kahire'deki el-Ezher Üniversitesi'nde tahsil gören Şumen Nüvvâb okulu hocalarından Yusuf Ziyâeddin Ezherî (Şeyh Efendi), Osman Seyfullah, Emrullah Efendi, Mustafa Hayri gibi isimlerdi. Kıvâmüddîn Nur Muhammed ise daha ziyade Türkiye'li İsmail Hakkı İzmirli ve Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır gibi ulemâdan etkilenmişti.¹⁰

⁶ “Mehmed Fikri Hayatı ve Şahsiyeti”, *Medeniyet* 269 (1941), 2.

⁷ Osman Kılıç, *Kader Kurbanı* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 220.

⁸ Cambazov, “Doğumunun 100. Yıldönümü Münasebetiyle *Medeniyet* Gazetesinin Başredaktörü Mehmet Fikri”, 4.

⁹ Cambazov, “Doğumunun 100. Yıldönümü Münasebetiyle *Medeniyet* Gazetesinin Başredaktörü Mehmet Fikri”, 5.

¹⁰ Bk. Ahmed, “Mehmed Fikri'nin Hayatı ve Edebiyatı”, 17; İbrahim Hatiboğlu, “XX. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Müslümanları Arasında Dini Islahat Çabaları”, *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, ed. Ali Çaksu (İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırmaları Merkezi, 2002), 347-

Mehmed Fikri bahsi geçen ıslahatçı şahsiyetlerden etkilenmiş, gelenek ile ıslahatçı düşünce arasında daha ziyade mütefekkir şair Mehmed Akif'i örnek almıştı. Hatta kendisi "Bulgaristan'ın Akif'i" olarak da anılmıştır. Islahatçı fikirlerden etkilenmekle birlikte onu dönemin yenilikçilerinden ayıran en önemli husus, modern dönemde muhafazakâr olarak damgalanan ve kasıtlı olarak itibarı sarsılan Gazzâlî gibi bir âlime ilgisi, klasik İslâm düşüncesi ile yakın teması ve tasavvufa karşı duyduğu güçlü meyil idi. Öte yandan "Garb Medeniyetinin İçyüzü Koyu Bir Vahşettir" başlıklı yazısında da görüldüğü üzere Mehmed Fikri, Batı medeniyetinin "hak, adalet, musâvât ve muhabbet" gibi söylemlerinin gerçek hayatta karşılığı olmadığını fark ettiği gibi Batı uygarlığının ateist bir zeminde neşv u nema bulduğunu da dile getirmişti.¹¹ Ona göre 20. asır medeniyet asrı olsa da hak ve adalet asrı değildir.

Mehmed Fikri, fikrî çilesine ilâveten, kendisini Filibe Muradiye Camii'ndeki vaazı sırasında dışarıdan dinleyip ihtida eden bir rahibe ile evliliğinin sebep verdiği sıkıntılarını ve dinî faaliyetleri sebebiyle Bulgar devletinin yaşattığı zorlukların da etkisiyle verem hastalığına yakalanarak 23 Haziran 1941'de henüz 33 yaşında iken Sofya'da vefat etmiştir.

1. 1. Mehmet Fikri'nin Gazzâlî Hakkındaki Yazıları:

Mehmet Fikri'nin *Medeniyet*'teki tek yazı dizisi olan "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi" 1 Eylül 1939 tarihli 197. sayı ile başlayıp, 30 Mayıs 1940 tarihli 226. sayıya kadar 25 sayı boyunca devam eden, neredeyse bir kitap boyutunda uzun bir tefrikadır. Bahsi geçen yazı dizisi, onun *Medeniyet*'in başmuharrirlik makamından azledilmesinden sonra ve imzasız olarak yayınlanmıştır. Gazetede yazı yazması yasaklandığı en azından görünür olması istenmediği için bu yazıların imzasız olarak yayınlandığı ifade edilmiştir. Ayrıca bu yasağın mahiyeti ile ilgili de bir takım ihtilaflar¹² bulunmaktadır.

Nüvvâb'tan sonra ilim tahsili için Mısır'a gitmek üzere gösterdiği bütün çabaların akîm kalmasından sonra Fikri, kendi kendini yetiştirmeye azmetmiş, murakabe ve muhasebeye daldığı sırada Gazzâlî ile karşılaşmış ve onunla hem-dert olduğunu fark etmiştir. Gazzâlî'nin eserlerini büyük haz ve vicdanî zevk ile okuyup incelemeye başlamış, gitgide hayatı ve kâinatı âdetâ Gazzâlî'nin nazarıyla okumaya, onun felsefesi ile anlamaya başlamıştır. Filibe'de vaizliği esnasında da sonraki yıllarda da *İhyâü Ulûmi'd-Dîn* onun tükenmez bir ilham kaynağı olmuştur.

Fikri Gazzâlî eşliğindeki okumaları ile Müslümanların derdiyle daha ziyade dertlenerek oldukça müteessir oluyor, gittikçe olgunlaşıyor, ağırbaşlı vakur bir mütefekkir, zâhit müttakî bir sûfi oluyordu. Fikri'nin hayatındaki bu dönüşüm çok şayan-ı

362; İbrahim Yalimov, "Mehmed Fikri'nin Toplumsal Ve Felsefî Düşünü", *Panel Notu* (Sofya: Sofya Yüksek İslam Enstitüsü, 2008), 3.

¹¹ Mehmed Fikri, "Garp Medeniyetinin İç Yüzü Çok Koyu Bir Vahşettir", *Medeniyet* 174, (1938), 1.

¹² Osman Keskiöglü, Osman Kılıç gibi Mehmet Fikri'yi bizzat tanıyanlardan gelen rivayetlere ve Fikri üzerine araştırma yapan İsmail Cambazov, Vedat S. Ahmed gibi yazarlara göre Mehmed Fikri'nin başmuharrirlik görevine son verilmesi ve *Medeniyet*'te imzasının gizlenmesi Bulgar devletinin yasağı, Fikri'nin bazı eleştirel yazılarından rahatsız olan Başmüftü Hüseyin Hüsnü Efendi veya Fikri'nin mühtedi bir rahibe ile evlenmesinin tevlihd ettiği meselelerle irtibatlandırılmıştır. Bu konuda daha fazla tartışmayı zaid addediyoruz. (bk. Cambazov, "Doğumunun 100. Yıldönümü Münasebetiyle *Medeniyet* Gazetesinin Başredaktörü Mehmet Fikri", 7.)

dikkat ve ibrettir. Hayatının bu safhasından sonra Fikri, Gazzâlî'nin meftunu olmuş daima *İhyâü Ulûmi'd-Dîn* etrafında nura âşik olmuş pervane gibi dönüp dolaşmıştır. Artık hayata tasavvufun esrarlı zaviyesinden bakıyordu.¹³ Dostuna yazdığı mektupta, “Gecenin karanlığı çöküp herkes havâb-ı gaflete dalınca ben İmam Gazzâlî'nin *İhyâ* radyosunu açarım. Âlem-i lahutîyi dinlerim”, diye yazmıştır. Gazzâlî okumaları neticesinde Mehmet Fikri de Gazzâlî gibi ciddi olarak tasavvufa meyletmiştir.

2. Mehmed Fikri Nazarında Gazzâlî ve Felsefesi

Gazzâlî'nin hayatı ve felsefesine giriş mahiyetinde yazdığı 25 yazının ilk dördünde genel olarak İslâm düşüncesinin serencamını tasvir eden Mehmed Fikri, akabinde eserlerinden hareketle Kelâm, Felsefe ve Tasavvuf arasında Gazzâlî'nin fikrî macerasını ele alır, fikirleri ve eserleri hakkında bilgi verir, değerlendirmeler yapar. Mehmed Fikri Gazzâlî'nin hayatı ve felsefesini ortaya koyarken onun *İhyâü Ulûmi'd-Dîn, el-Maḍnûn bih 'alâ ğayri ehlih, el-Maḍnûnü's-şajîr , Kimyâ-i Sa'âdet, Tehâfütü'l-Felâsife, Makâsîdü'l-Felâsife, el-Münkız mine'd-dalâl ve'l-müfşih 'ani'l-aḥvâl, Mi'yârü'l-İlm, Mîzânü'l-'Amel* gibi neredeyse ulaşabildiği bütün eserlerinden büyük bir yetkinlikle istifade eder.

2.1. Hayatı Ve Fikri Macerası

Mehmed Fikri, tam adı Hüccetü'l-İslâm Zeynüddîn Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî olan imamın, Horasan¹⁴ eyâletinin Tûs kasabasında h. 450 (1058) tarihindeki doğumundan başlayarak hayatı ve dini tahsili hakkında bilgiler verir. Onun ilmî kabiliyetine, zekâsına, merakına, şüphesine eşlik eden sağlam ve tatmin edici bilgi arayışına dikkat çeker.

Mehmed Fikri'nin ifade ettiğine göre Gazzâlî, daha genç yaşında iken zamanında yaşayan İslâmî fırkaların fikrî ızdırâbını, din ve mezheplerindeki ihtilâflarını müşâhede ederek onları halkın çoğunun daldığı derin bir deryâya benzetmişti. Fikri, Gazzâlî'nin fitrî alakası ile bu deryâya dalma, yüzünde çarpışan dalgalarını süzerek diplerine inme, karanlık zemînlerini keşfetme arzusunu şu ifadeleriyle tasvir eder:

“Gazzâlî İslâmî fırkaların fikir ve itikatlarını tahlîl ve tedkîk ederken nefsinde birtakım yeni felsefî şüpheler uyandı. Taklîd bağı çözüldü. Çünkü nefesine mürâcaat ettiği vakit ilm-i yakîn bulunmadığını gördü. Hakkı bâtıldan ayırmaya vesile olacak bir vâsitaya eremedi. Kendi kendine şöyle bir muhâvere yürüttü: ‘Talebin eşyanın hakîkatini bilmektir. Peki bilmenin/ilmin hakîkati nedir? Mâdem ki taklîd yakîn ilim ifâde etmez, şu hâlde önce ilmin mâhiyetini tayîn etmek sonra o yolda eşyanın hakîkatini keşfe çalışmak gereklidir’ dedi. Ve ilmin mâhiyetini tayîne girişti”.¹⁵

Gazzâlî'nin kendilerinden ilim tahsil ettiği hocalarına da temas eden Mehmed Fikri bilhassa Hocası İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin (ö. 478/1085) onun üzerindeki tesirine dikkati çeker:

¹³ el-Ezherî, “Fikri'nin Ölümü Bizde Fikrin Ölümü”, 3.

¹⁴ Horasan: İran'ın Doğu ve Kuzeydoğu kısmında kurulmuş büyük bir eyâletti. Merv, Herât, Tûs ve Nisâbûr vilâyetlerini kapsardı. Hz. Ömer'in hilâfeti zamanında fethedilmişti. Sonra ahâlîsinin antlaşmalarını bozmaları üzerine Hz. Osman'ın zamanında yeniden fethedildi. Onun için bazı tarihçiler Hz. Ömer'in bazıları ise Hz. Osman'ın zamanında fethedildi, diyorlar.

¹⁵ Mehmed Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 16”, *Medeniyet* 215 (1940), 3.

"Kendisinde fitraten bulunan bu hâlet-i rûhiyenin sevk ve zorlamasıyla nihâyet Tûs'u bıraktı. En yüksek ilim merkezi olan Nisâbûr¹⁶ kasabasına gitti. Ulemânın büyüklerinden İmâmü'l-Harameyn¹⁷ Nisâbûr'da Nizâmiye Medresesi müderrisi idi. Ona sınıksız bağlandı. Kelâm, Cedel, Mantık ve Felsefe ilimlerini hocasından tam bir ihtimâmla tahsil etti. Ve mühim bahisleri tedkik ve tahlil etti. Az bir zamanda çok yükseldi. Üstâdının medâr-ı iftihârı oldu. Gazzâlî, üstâdı hayatta ve kendisi henüz üstâdının rahle-i tedrisine devâm etmekte iken meşhur olmuş ve birçok ekâbir, kendisinin zekâ ve dirayetinin meftunu olmuştur."¹⁸

Mehmed Fikri, Cüveynî'nin vefatından sonra Nizâmü'l-Mülk'ün¹⁹ Gazzâlî'yi çok geçmeden Bağdat kasabasında tesis etmiş olduğu Nizâmiye Medresesi'ne²⁰ müderris olarak tayîn ettiğini ifade eder. Kısa sürede Bağdat Nizâmiyesi'nde etrafına toplanan talebeleri nezdinde, fasih lisanı, ilmî muvaffakiyeti ile takdirlere mazhar olan Gazzâlî, baştan beri marûz kaldığı ilmî şüphelerini izâle edememiş, yazmakta olduğu telîfleriyle de bunu izhâr etmiştir. Bu sebeple onun tekrar Felsefeye ehemmiyet verdiğini söyleyen Mehmed Fikri, Felsefede ulaştığı noktayı şu ifadeleriyle tasvir eder:

"Bütün bahisleri yeniden aktardı. Bilhassa Fârâbî ile İbn Sînâ'nın eserlerini iyice tedkik etti. Şer'î hükümlerde mütehasşis bir fakih, bir usûlcü, bir imâm olduktan sonra Felsefede de tebahhur etti. Büyük bir filozof oldu, ondan sonra evvelâ *Makâsîdü'l-Felâsife*²¹ kitabını yazdı, Felsefecilerin görüşlerini ele aldı. Mukaddimesinde Felsefe ilmini; "Riyâziyyât, Mantıkiyyât, Tab'îyyât ve İlâhiyyât" şubelerine taksim etti. Ondandır: 'Riyâziyyât'ta akla muhâlif bir şey yoktur. İnkâr ile mukâbele mümkün değildir. Mantıkiyyât'ın ekserisi savâbtır, hatâsı nâdirdir. Yalnız istilâhlarında Ehl-i Hakka, muhâlefet

¹⁶ Nisâbûr: Horasan eyâleti müştemilâtından daha büyük bir kasaba idi. Maddî bakımdan mamurluğundan başka âlimleriyle de meşhûrdu. Şihâbüddîn Yâkût Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân* kitabında Nisâbûr'u vasfederken: "Fazilet ocağı, ilim kaynağıdır. Bunca dolaştığım memleketler içinde Nisâbûr kadar fudalâ yetiştiren bir yer görmedim" diyor. Lâkin maalesef Tatar hücumunda külliyyen tahrîb edilmiş, taş taş üstünde bırakılmamış, bir daha da imar edilememiştir. (Mehmed Fikri, "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 9", *Medeniyet* 207 (1939), 3.)

¹⁷ İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî: Lâkabı Ziyâüddîn'dir. İmâm Şâfi'î'nin müteahhir tabilerinin en büyüklerindedir. İlimde imâmeti, usûl ve fûrû'da fevkalâde dirâyeti herkesçe kabul edilmiştir. Aynı zamanda âbid ve fazilet sâhibi idi. Çocukluğunda, dinî ilimlerde ihtisas sâhibi olan babası Ebû Muhammed'den ders almış, sonra bizzat İmâm Ebû'l-Hasan Eş'arî'den feyz alarak tekemmül etmişti. Bir müddet Harameyn-i Şerîfeyn civarında bulunduğundan "İmâmü'l-Harameyn" lâkabını almıştı. Selçuklulardan Alparslan'ın hükümetinin ilk zamanlarında Vezîr Nizâmü'l-Mülk, Nisâbûr kasabasında Nizâmiye Medresesi nâmıyla meşhûr olan medreseyi inşâ ederek İmâmü'l-Harameyn'in dirayetinin uhdesine tevdi etmişti. Cüveynî birçok âlimin yetişmesine vesile olmuştur. İmâmü'l-Harameyn'in İslâmî ilimlerinin her sahasında gâyet kıymetli eserleri vardır. *Nihâyetü'l-matlab fi dirâyeti'l-mezheb, eş-Şâmil, el-Burhân, el-İrşâd, el-Akâdetü'n-Nizâmiye, Medârikü'l-ukûl, Gıyâsü'l-ümem, Gunyetü'l-müstersîdîn* kitapları en meşhurlarındandır. (Fikri, "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 9", 3.)

¹⁸ Fikri, "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 9", 3.

¹⁹ Nizâmü'l-Mülk: Asıl ismi Hâce Hasan'dır. Kendisi Selçuklulardan Alparslan'ın vezîri idi. Nizâmiye medreseleri gibi birçok hayırlı kurumlar inşâ etmişti. Nihâyet Hasan Sabbâh tarafından bilhassa memûr edilen bir mühlid eliyle h. 484'te şehîd edildi. (Fikri, "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 9", 3.)

²⁰ Nizâmiye Medresesi: Biri Nisâbûr'da diğeri Bağdat'ta iki medresedir. Her ikisi Nizâmü'l-Mülk tarafından tesis edilmiş ve nâmına izâfetle şöhrat bulmuştu. Bu medreseler İslâm âleminde ilk açılan bugünkü manâda birer dârü'l-fünûn idi. Bu medreselerden birçok âlimler yetişmiş ve bu âlimler kıymetli eserler vermişlerdir. (Fikri, "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 9", 3.)

²¹ *Makâsîdü'l-Felâsife*: Metni Kâhire'de birçok defa neşredildiği gibi şerhleriyle berâber ve ayrıca Latince'ye tercümesi de Avrupa'da neşredilmiştir. (Fikri, "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 9", 3.)

vardır. Tabîyyât ile İlâhiyât'ta ise hatâları çoktur, bilhassa İlâhiyât'ta isâbetleri nâdirdir... Sonra yazacak olduğum *Tehâfüt* kitabında kemâl-i ihtimâmla hatâlarını keşf ve tavzîhe çalışacağım' dedi.”²²

Gazzâlî'nin *Tehâfüt*'ü sırf ilme rağbetle değil, fikrî şüphelerini tatmîn ve bâtınî ızdırâplarını teskîn için yazmış olduğunu ifade eden Fikri, nihayetinde onun daha derin bir şüpheyeye maruz kaldığını ifade eder:

“Fakat bu sıradaki araştırma ve incelemesinden müteessir olarak yeni ve gâyet kuvvetli bir şüpheyeye düştü; kendi kendini ithâm etti. Efkârında hakikat, amellerinde ihlâs bulmamaya, derslerinin ve eserlerinin heba olduğunu düşünmeye başladı... Bu hâlin tesirinin şiddetinden hastalandı. Hastalığı devâm etti, zayıfladı. Nutku kesildi. Ders okutamaz, söz söyleyemez oldu. Yiyemedi, içemedi. Halife tarafından mahsûs doktorlar gönderiliyor, muâyene ediliyor, fakat dert keşfedilemiyordu. Kimisi, “Vesveseye tutuldu” diyor, kimisi de “Hayır, mâl-ı hulyâdır” diyordu. Kendisi derdinin sırrını bildiğinden bu fikirleri tebessümle karşılıyordu.”²³

Fikri, Gazzâlî'nin nihayetinde nefsi ile giriştiği mücadeleler neticesinde, mesûd emeli, ulvî mefkûresi mukâbilinde dünyevî olan her şeyden ayrılmaya karar verdiğini, “Hacca gidiyorum” diyerek müderrisliği kardeşi Ahmed el-Gazzâlî'ye²⁴ (ö. 520/1126) bırakarak h. 488 (1095) tarihinde dönmek niyetiyle Bağdat'tan ayrıldığını hatırlatır.²⁵

Akabinde Şam, Kuds-i Şerîf, Mısır, İskenderiye, Mekke-i Mükerrreme ve Medîne-i Münevvere'yi kapsayan haccı da içeren yolculuğu ve 11 yıl süren bu inziva döneminden sonra Gazzâlî seyâhatine nihâyet vererek h. 499 (1106) senesinde vatanına dönmüştür. Fikri bu inziva ve yolculuğun akabinde onun halini şu ifadeleriyle tasvir eder:

“Kendisine melekût âleminin kapıları açılmıştı. Çeşitli mükâşefe ve müşâhedeler ile rûhu nurlanmıştı. Nihayetinde Sûfiyye tarîkinin en müstekîm bir yol olduğuna dair ilm-i yakîn kesbetmişti. Ara sıra bazı eserler yazıyordu. Fakat bu defa yazdığı eserlerin taşıdığı rûh başka idi. Artık başka âlemden; melekût âleminden, lâhût âleminden bahsediyordu. Mesleği zühd ve takvâ olmuştu.”²⁶

Mehmet Fikri, Gazzâlî'nin fikri macerasını *el-Münkız* isimli eseri üzerinden de ayrıca tahlil eder. Bahsi geçen eserin müstakil bir felsefî mezhebi yâhut mücerred bir nazariyeyi ihtiva etmediğini, ancak kendi hayatını, daha doğrusu taklit bağının çözülüp bir süre nasıl sek ve şüphe içinde dalgalandığını, sonra Sûfiyye usûlü üzere tedavi olup şifa bularak selamet sahiline çıktığını anlatıyor. Neticede kesin bilgiyi, “İlm-i yakîn, öyle bir ilimdir ki onunla mâlûm bütün açıklığı ile ortaya çıkar. Artık şüphe, yanlış ve vehme imkân kalmaz.” şeklinde tanımladığına işaret eden Fikri, Gazzâlî'nin, kendindeki bilgiyi yokladığında, bu vasıfları haiz olmadığına kani olduğunu ifade eder.²⁷ Sonuç itibarıyla Fikri, eseri şu ifadeleriyle değerlendirir:

²² Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 9”, 3.

²³ Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 9”, 3.

²⁴ Ahmed el-Gazzâlî: Ebû'l-Fütûh Mecdüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî'dir. Fakih idi, aynı zamanda Sûfiyyedendi. Kazvîn'e bir seyâhatinde h. 520'de vefât etmiştir. (Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 9”, 3.)

²⁵ Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 9”, 3.

²⁶ Mehmed Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 10”, *Medeniyet* 208 (1939), 3.

²⁷ Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 16”, 3.

"Hâsılı *el-Münkız* Gazzâlî'nin felsefesinden bir şey ihtiva etmez. Gazzâlî'nin felsefesini anlamak için *Tehâfütü'l-Felâsife*, *Makâsıdü'l-Felâsife*, *İhyâü 'Ulûmî'd-Dîn*, *Mîzânü'l-'Amel* kitaplarına mürâca'at etmelidir... Eserin bazı yerlerinde *Tehâfüt*, *el-Kıstâsü'l-Müstekîm*, *Makâsıd* ve *Faysalü't-Tefrika* gibi diğer bazı kitaplarına işâret vardır. Bundan anlaşılıyor ki *el-Münkız*'i bu kitaplardan sonra hayatının sonlarında yazmıştır. Böyle olduğu üslûbunun itidâlından, işâretlerinin ve manalarının vuzûhundan, lafızlarının düzgün olmasından da anlaşılır."²⁸

Allâhü Te'âlâ'nın kalbe ilkâ etmiş olduğu nûr ile içine düştüğü şüpheden kurtulduğuna işâret eden Fikri, Gazzâlî'nin bu nûru marifetin anahtarı olarak gördüğünü hatırlatarak onun bilgi metodunu şu ifadeleriyle tasvir eder:

"Hads yolu marifetin anahtarıdır. Bu anahtar olmasaydı yakîn akla rücû etmezdi. Evet, hâkim akıl, bazı kere hâkim hissi tekzîb eder. Bazı kere de hâkim aklın verâsında diğer bir hâkim aklı tekzîb eder. Lâkin bu hâkimin fevkinde diğer bir hâkimin mevcûd olmadığını kim temîn edebilir? İşte bu sûretle hâkimler teselsül eder. Binâenaleyh zarûrât-ı akliyyeye kanıp evveliyâtı tanımamız zarûrîdir.²⁹ Binâenaleyh Gazzâlî'ye göre akıl, dinî akaidin kaynağı olamaz; çünkü îmân bâtinî keşfe râcî'dir. Gazzâlî bu keşf fikrini Sûfiyye'den iktibâs etmiş olmasına rağmen onu ilmin anahtarı ve dinî akidenin masdarı yapmakla mümtâzdır."³⁰

Öte yandan Mehmed Fikri, Gazzâlî'nin hads veya keşfi de müstakil bir bilgi kaynağı olarak görmediğini, nihayetinde bunları da Kur'ân ve sünnetle mukayyet kabul ettiğini şu ifadeleriyle vurguluyor:

"Binâenaleyh âkil olan, hakkı ricâl ile değil bilâkis ricâli hak ile bilmelidir. Bununla beraber Gazzâlî hakkın yalnız hadd-i zâtında akıl ve burhân ile desteklenmiş olmasını şart koşmuyor. Aynı zamanda Allah'ın kitabına ve Nebevî sünnete uygunluğunu da şart koşuyor. Onun içindir ki Gazzâlî'nin aklî hadsi yine dinî akide ile mukayyettir. Hâsılı Gazzâlî'ye göre marifet iki kısımdır: Marifet-i hissiyye, ma'rifet-i Sûfiyye. Akıl ile tecrübenin her ikisi hadsî marifetin esaslarıdır. Marifet-i Sûfiyye ise bâtinî keşf üzerine kurulmuştur."³¹

Fikri Gazzâlî'nin hayâtı ile tasavvurları arasında tam bir münâsebet olduğunu; bâtinî ızdırâpları, fikrî şüpheleri, seyâhati, inziva ve riyâziyyâtı fikirlerini, ilim ve amelini ıslaha yönlendirme bakımından büyük bir tesir icra ettiğini ifade etmiştir.³²

2.2. Gazzâlî'nin Eserleri

Genç sayılabilecek bir yaşta vefat etmesine rağmen Gazzâlî sadece nitelik açısından değil nicelik açısından da oldukça velûd bir şahsiyet olmakla meşhurdur. Mehmed Fikri, Gazzâlî'nin bu yönüne de temas eder. Eserlerinin listesini derledikten sonra onları tasnif ederek hem muhtevası hem de baskı durumları bakımından kısaca tanıtır. Gazzâlî'nin eserlerine dair verdiği bu listede Tasavvufa dair 21, Akaid'e dair 11, Fıkıh ve Usûl-i Fıkha dair 3, Felsefe ve Mantık'a dair 8, toplam 42 adet matbu eser zikreder. Döneminde matbu olmayan eserlerinden ise Tasavvufa dair 5, Fıkıh ve Usûl-i Fıkha dair 4, Felsefe ve Mantık'a dair 3, toplam 12 adet eser ismi kaydetmektedir. Ayrıca 128 adet kaybolmuş, 6 adet de

²⁸ Fikri, "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 16", 3.

²⁹ Mehmed Fikri, "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 17", *Medeniyet* 216 (1940), 3.

³⁰ Mehmed Fikri, "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 18", *Medeniyet* 217 (1940), 3.

³¹ Fikri, "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 18", 3.

³² Fikri, "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 10", 3.

Gazzâlî'ye nispet edilen eserin ismini zikreder. Böylece Mehmed Fikri toplamda Gazzâlî ile irtibatlı toplam 234 eser zikretmiş oluyor.³³

Gazzâlî'nin büyük bir yekûn tutan eserlerinin konuları itibariyle hayâtını işgâl eden fikirlerini temsil ettiğini belirten Mehmed Fikri, onun eserlerinin konu bütünlüğü, takip ettiği ana fikrin açıklığı, hususi nazariyelerini müdâfaa ederken ortaya koyduğu delillerin kuvveti ile mümtâz olduğunu ifade eder.³⁴

2.3. İslâm Düşüncesinde Gazzâlî'nin Yeri

Mehmed Fikri yaşadığı dönemde özellikle müsteşrikler nezdinde oldukça revaç bulan İslâm Felsefesinin orijinal olmadığına dair iddialarına daha yazı dizisinin başında cevap verir. Akabinde sözü bir İslâm filozofu olarak addettiği Gazzâlî'ye getirir. Ona göre İslâm dininin ilham ettiği aşk ile Müslümanlar Hulefây-ı Raşîdîn döneminden itibaren Fars, Hind ve Yunan gibi yabancı ve uzak bölgelerde ilim ve fenni aramaya, kitaplar toplamaya ve tercüme etmeye başlamışlardır. O, İslâm Felsefesinin Eflâtun ve Aristo gibi Yunan Felsefecilerinin tercümesinden ibaret olduğuna dair iddiaları şu ifadeleriyle reddeder:

“Renan gibi mutaassıp, kıskanç yahut bilgisinden ziyâde iddiâsı olan bazı müsteşrikleri dinleyerek, araştırma ve incelemesi noksan olan bazı âlimler, İslâm Felsefesi'nin mevcûdiyeti hakkında yanılıyorlar; İslâm Felsefecilerinin felsefeyi husûsî bir sûrette tetkik etmediklerini, Yunân Felsefesini nakl ve tercüme etmekten başka müstakil bir şey ortaya koyamadıklarını iddia ediyorlar... Hâlbuki başlangıçtaki tercüme ve nakil devrinden sonra çok geçmeden İslâm âleminde büyük filozoflar yetişti. Felsefeyi yeni baştan araştırmaya giriştiler. Felsefenin konularını tahlîl ve tedkîk ettiler. Sonuçta el-Kindî,³⁵ Fârâbî,³⁶ İbn Sînâ,³⁷ İbn Rüşd³⁸ ve Gazzâlî gibi büyük İslâm filozofları felsefe ilmini

³³ Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 23”, 3; Mehmed Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 24”, *Medeniyet* 225 (1940), 3; Mehmed Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 25”, *Medeniyet* 226 (1940), 3.

³⁴ Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 10”, 3.

³⁵ el-Kindî: Büyük İslâm Filozofu Ebû Yûsuf Ya'kûb bin İshâk el-Kindî'dir. Abbâsî Halifesi el-Mu'tasım'ın devri şahsiyetlerindedir. Sonra el-Mu'temed'in zamanında vefât etmiştir (h. 260). Pek çok eseri mevcuttur. Vaktiyle Latince'ye tercüme edilmiş olan bazı eserleri Avrupa'da da neşredilmiştir. (Mehmed Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 1”, *Medeniyet* 197 (1940), 3.)

³⁶ Fârâbî: İslâm Felsefesi'nin en büyük kurucularından Ebû'n-Nasr Muhammed bin Tarhan'dır. Aslı Türk'tür. Mâverâünnehir'den (Fârâb) denilen bir kasabadandır. Küçük iken Bağdât'a gelmiş, Arapça'yı mükemmel öğrenmiş, Felsefeyi tahsil etmiş, sonra ders vermiş ve eserler telif etmiştir. Daha sonra Şam'a giderek Seyfû'd-Devle'ye intisâb etmiş, vefât edinceye kadar orada kalmıştır. Vefâtı h. 339'dur. Fârâbî'nin Aristo felsefesine çok hizmeti vardır. Onun için Aristo'ya “Mu'allim-i Evvel” dendiği gibi Fârâbî'ye “Mu'allim-i Sâni” denmiştir. Fârâbî büyük bir filozof olmasından başka aynı zamanda muktedir bir mücid idi. Meşhûr olduğuna göre Kânûn denilen musiki âletini icâd etmiştir. Sonra Avrupa'da kânûn taklîd edilerek piyano çıkarılmıştır. Fârâbî eserlerinin bir kısmında husûsî felsefesini arz etmişti. Fakat Fârâbî'nin eserlerinin pek azı elimizdedir. (Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 1”, 3.)

³⁷ İbn Sînâ: eş-Şeyh er-Reis Hâkimü's-Şark alel-ıtlâk Ebû Ali el-Hüseyn b. Sînâ'dır. Pederi Buhârâ'da Belh kasabasındandır. Sâmaniyye Devleti ricâlinden idi. İbn Sînâ gençliğinde Fârâbî'nin eserleri ile başlayarak felsefî araştırmalar ile meşgûl olmuş, sonra müstakil nazariyeleriyle şöhret bulmuştur. Felsefesi Aristo felsefesine yakındır. İbn Sînâ büyük bir filozof olmasından başka aynı zamanda marifetli bir tabîptir. *Kânûn* isimindeki kitabı Avrupa tıbbında kânûn olarak asırlarca yaşadı. İbn Sînâ'nın eserleri pek çoktur. *Necât* ve *Şifâ* kitapları en meşhûrlarındandır. H. 428 tarihinde vefât etmiştir. (Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 1”, 3.)

benimsediler... Velhâsıl büyük İslâm Filozoflarının her birisinin müstakil nazariyyesi, felsefesi meydâna geldi.”³⁹

İşte Mehmed Fikri, Hücetü'l-İslâm Gazzâlî'yi de kendisine mahsus felsefesi olan bu İslâm filozoflarının büyüklerinden biri olarak değerlendirir. Fakat onun bazen büyük mütefekkilere iştirak ettiğini bazen de onları tenkîd ederek yeni bir tefekkür tarzı ortaya koyduğunu ifade eder.⁴⁰

Mehmet Fikri'ye göre Gazzâlî yalnızca bir İslâm filozofu değil aynı zamanda bir Mütekellim ve Mutasavvıftır da. Ona göre Kelâmcılar, Felsefecilerin nazariyeleriyle İslâm'ı müdâfaa ve te'yîde çalıştılar ve bu hususta büyük başarılar elde ettiler. Fikri, Kelâmcıların bu husustaki olağanüstü başarılarını her şeyden evvel, İslâm dininin usûl ve esâslarının diğer dinler gibi mürekkep, mufassal ve anlaşılması zor olmayıp bilâkis basît ve kavranılması kolay olmasına bağlar.⁴¹

Bir yöntem olarak Kelâmın öncelikle Yunan Felsefesine karşı İslâm itikâdını müdâfaa etmek üzere Mûtezile'nin elinde doğduğunu, daha sonra Ebü'l-Hasen el-Eş'arî (ö. 324/935-936) ve Ebû Mansûr Muhammed b. el-Mâtürîdî (ö. 333/944) ile birlikte Ehl-i Sünnet Kelâmının ortaya çıktığını hatırlatan Fikri şu ifadeleriyle Kelâm ile Felsefe arasındaki farkı ihtisar eder: “Felsefeciler ilmî nazariyeleri esas alıp itikâdî meseleleri te'vîle çalışmış Kelâmcılar ise ilmî nazariyeleri dini öğretinin gereklerine yaklaştırmak istemişlerdir.”⁴²

Gazzâlî'nin Kelâmcılığından sonra sözü Tasavvufa getiren Mehmed Fikri, Müslümanların ileri gelenlerinden bir kısmının ise Kelâm ve Felsefe yöntemleriyle tatmin olmadığına her iki metodla da ma'rifetullah'a ulaşmayı mümkün görmediğine işaret ettikten sonra nihayetinde ilim ve ibadeti, bâtînî ve zahirî keşf metodunu maksada daha yakın gören bir mesleğin daha ortaya çıktığını ifade eder. Meslekleri zühd ve takvâ ile berâber zikrullah ve nihayetinde ma'rifetullah olan bu yol tasavvuftur.⁴³

³⁸ İbn Rüşd: Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Rüşd'dür. Pederi ve büyük pederi Endülüs kadısı idi. İbn Rüşd meşhur dostları İbn Zühr ve İbn Tufeyl vâsıtasıyla filozof Ebû Ya'kûb Yûsuf'a takdîm edilmişti. Çok geçmeden Endülüs kadısı oldu. Sonra Kurtaba'ya nakledildi. Orada kadı iken vefât etti (h. 595). İbn Rüşd hayatının başından beri felsefeye meyilli idi. Felsefede geniş araştırmaları bulunuyordu. Bilhassa Aristo'nun eserlerini elden bırakmıyordu. Nihâyet bu eserleri hülâsa etti. “*Telhîs-i Makâlât-ı Aristo*” demekle ma'rûftur. İbn Rüşd'ün mesleği dini felsefe ile te'lîf etmek idi. Bu husûsa dâir *Faslu'l-Makâl fî mâ beyne's-Serî'ati ve'l-Hikmeti mine'l-İttisâl* nâmındaki kitabı meşhûrdur. İmâm Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-Felâsife*'sine karşı Felâsife'yi savunmak üzere *Tehâfütü't-Tehâfüt* kitabını yazdı. Gazzâlî'yi, Felâsife'yi tekfir ve taklîl ettiği meselelerde tenkîd etti. İbn Rüşd'ün Fıkıh ilmine dâir eserleri var ise de asıl şöhreti felsefe iledir. Bu husûsta eserleri daha çoktur. İbn Rüşd'ün devrinde Avrupa'da ilim ve felsefe yoktu. Avrupalılar Endülüs'e giderler, İslâm medreselerinde tahsil ederlerdi. Bu sûretle Endülüs'te tahsil edenler vâsıtasıyla felsefe Avrupa'ya geçti. Bu husûsta İbn Rüşd'ün eserleri mühim roller oynadı. Onun için İbn Rüşd'ün gerek şahsı ve gerek eserleri Avrupa'da daha meşhûrdur. Hayatını ve felsefesini de Avrupalılar daha iyi bilirler ve daha çok takdîr ederler. (Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 1”, 3.)

³⁹ Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 1”, 3.

⁴⁰ Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 1”, 3.

⁴¹ Mehmed Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 2”, *Medeniyet* 198 (1939), 3.

⁴² Mehmed Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 4”, *Medeniyet* 201 (1939), s. 3.

⁴³ Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 4”, 3.

Mehmed Fikri Gazzâlî'nin Kelâm, Felsefe, Tasavvuf ve Bâtıniyye⁴⁴ sahalarında yaptığı ciddi tetkik, tahlil ve tenkitler neticesinde ulaştığı mezhebini şu ifadeleriyle tarif ediyor:

"Gazzâlî Sûfî mesleğine yakın, fakat diğer mesleklerden birçok unsurları da kapsayan kendisinin tesis etmiş olduğu husûsî mesleğine davet ediyor. Onun bu hareketi şaşırtıcı değildir; çünkü o bütün hayâtını dinî ve ilmî hakikatleri tahkik uğrunda sarf etmiş; dinî, felsefî, zâhirî ve bâtinî bütün mezhep ve meslekleri aktarmış, araştırmış ve her birisinden takdir ettiği hakikatleri almıştır. Binâenaleyh Gazzâlî'nin tarîki kendinden önceki büyük ulemânın fikri içtihatlarının mahsûlü, İslâmî araştırmalarının neticesi ve İslâm felsefesinin din ve felsefe meselelerinde ulaştıkları en isabetli mutedil hâl, itibâr edilmesi mümkün olan havâs ile mümtâzdır."⁴⁵

Özetle Mehmed Fikri, Gazzâlî vesilesiyle, Kelâm, Felsefe ve Tasavvufun hakikate ulaşmada birlikte dengeli bir şekilde istifade edilmesi, birbirinden koparılmaması gereken yollar olduğuna dikkat çekmiştir. Bu yaklaşım mutasavvıf Ebû Bekir Varrak'ın (v. 412/1022) şu ifadelerini akla getirmektedir: "İlim konusunda Kelâm ile yetinip Fıkhî ve Tasavvufu bir yana atan zındık olur. Tasavvuf ile yetinip Kelâmı ve Fıkhî bir yana atan bid'atçı olur. Fıkhla yetinip Kelâmı ve Tasavvufu terk edenler fâsık olurlar. Kim bu üç ilmi tahsil ederse kurtulur."⁴⁶

2.4. Gazzâlî'nin Felsefesi ve Metodu

Gazzâlî'nin İslâm düşüncesinde büyük bir tesir icra ettiğini ifade eden Mehmed Fikri onun, kendinden evvelki İslâm filozoflarının Yunan Felsefesinden mülhem olarak vücûda getirmiş oldukları nazariyâtı sadece tenkit etmekle kalmadığını aynı zamanda şerh ettiğini ve İslâm nazariyatına önemli katkılar sağladığını ifade eder:

"Binâenaleyh Gazzâlî'nin felsefesinin ehemmiyeti her şeyden evvel selbî bir şekildedir; yani mütekaddim felsefe nazariyatını kuvvetli bir tenkîde tabi tutar. Bununla beraber Gazzâlî, felsefeden şikâyetçi olan çoğu kimse gibi felsefeyi yalnız tenkîd ve tehdîm etmekle kalmadı. Zamanına kadar kadîm esaslar üzerinde kâim görülen ve felsefe ile alâkası cidden mahdût sayılan İslâm dini binâsını ve İslâm ahlâkını sağlam nazariyâtıyla pek zâhir ve bâhir bir şekilde teyîd ve teşyîd etti."⁴⁷

Fikri'nin değerlendirmesine göre Gazzâlî, uzun asırlardan beri fikirleri meşgûl eden din ile ilim arasındaki çekişme, diğer bir deyişle akıl ile nakil arasındaki muhâlefet meselesini, ilelebet mütefekkirlerin dikkatini celbedecek, onları tatmin edecek bir şekilde sağlam delillerle çözdü. Zira ona göre Kelâmcılar; akli, aklın idrâklerini dinî akaide boyun eğdirmek istiyor, Felsefeciler; dinî imanı aklın kânûnlarına uydurmaya çalışıyor, Sûfiyye

⁴⁴ Bâtıniyye: Bâtıniyye fırkası Zâhiriyye fırkasının mukâbilindedir. Bu iki fırkanın meslekleri, Kitap ile Sünnet'ten hüküm çıkarırken tevîl ve tefsîrde ifrât ve tefrîttir. Bâtıniyye; nasların manasını anlarken usûl ve kaidelerini ihlâl ederek, hiçbir şekilde tahammülü olmayan manâlara hamletmek sûretiyle tevîl ediyorlar. Zâhiriyye ise aksine, manânın sıhhati için uyulması gereken dini kaidelere riâyet etmeyerek her lafzî ilk ve hele de hâtra gelen en zâhir manâya hamletmekle yetinmiyorlar. Bu şekilde anlaşılan manâyı hak ve hakikat tanıyorlar. Her iki fırkanın da ifrât ve tefrîtlerinin neticesi olarak mezheplerin cumhuruna muhâlefetleri vardır. (Mehmed Fikri, "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 5", *Medeniyet* 202 (1939), s. 3.)

⁴⁵ Mehmed Fikri, "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 6", *Medeniyet* 204 (1939), 3.

⁴⁶ Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, *Tabakâtu's-Sufiyye*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 180.

⁴⁷ Mehmed Fikri, "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 12", *Medeniyet* 210 (1939), 3.

ise akli ilimleri ve bedenî ibadetleri terk ederek keşf ve bâtinî nazara itimad ediyordu. Gazzâlî bunların hiçbirisine tâbi olmadı. O yepyeni bir yol buldu. Her şeye hakkını verdi. Ve bu sûretle cümlesine üstün geldi.⁴⁸ Fikri onun tavrını şöyle tarif ediyor:

"Gazzâlî, ilmî hakikatleri takdir ediyor, riyâzî ve tabîî ilimlere kıymet veriyor; 'Hesap, hendese, felek ilimleri ve tabîî ilimler hakîki ilimlerdir, burhânlarının ve istidlâllerinin fâideli olduğunda şüphe yoktur. Lâkin ilmin belli bir hudûdu vardır. Onu tecâvüz etmemelidir; ilmi itikâd üzerine binâ etmek câiz olmadığı gibi, dini akıl ve mantikî burhanlara hasretmek de câiz değildir. Her iki cihetin kendine mahsus menbaini tanımak; ilmi akla dayandırmak, dini ise kalp kaynağından almak lâzımdır' diyor."⁴⁹

Fikri nazarında Gazzâlî'nin gerek Kelâm gerekse Felsefenin metodunun hakikat yolculuğu için elverişli olduğu konusunda ciddi şüpheleri vardı:

"Gazzâlî, hiçbir vakit esas itibâriyle dînin, ilimden ve felsefeden yüksek ve kuvvetli olduğundan şüphe etmedi. Onun için ince fikri, tenkitçi ve güçlü fikrî istidatı, mütekaddim Kelâmcıların, Felsefecilere karşı redlerine ve kendi mezheplerini isbât sadedinde îrâd ettikleri hüccetlerine bir türlü kanâat getiremiyor, bununla dinî hakikatlerin isbât edilmiş olacağına hükmedemiyor ve şüpheler izhar ediyordu. Gerçi onun bu husustaki şüpheleri sınırlı bir zamandan sonra yakine inkılap etti ve bunu kaleme aldığı eserleriyle ilân etti. Fakat ilmî ve felsefî bakımdan bu şüphelerin ehemmiyeti zâil olmadı; çünkü bu şüpheler kâinatın nizâm ve tatavvuru hakkında derin nazarlara dayanmakta idi ve Felsefede kudemânın farkında olmadığı esas meselelerle alakalı idi."⁵⁰

Mehmed Fikri Gazzâlî'nin metodunu ortaya koyarken Felsefecilerin "dini akla boyun eğdirme" şeklinde tanımladığı methodologyyla şiddetli münâkaşada bulunduğunu ifade eder. Bu münâkaşaları öncelikle *Tehâfutü'l-Felâsife* isimli eserinde yürüttüğünü ifade eden Fikri, Gazzâlî'nin Felsefecileri yirmi meselede tenkîd ettiğini, üçünde ilhâd ile on yedisinde dalâletle itham ettiğini hatırlatır. Gazzâlî'nin filozofları ilhâd yani küfür ile itham ettiği üç esas mesele: "1. Kevn âleminin kıdemi⁵¹ ve ezeliyeti, 2. İlâhî ilmin cüz'iyâtâ müteallik olmayıp külliyâtâ münhasır olması, 3. Cesedlerin haşrinin inkârı." Fikri'ye göre üçüncü meselenin felsefe nazarında o kadar ehemmiyeti yoktur. Lâkin birinci ve ikinci meseleler çok mühimdir. Onun için bu meselelere temâs eden felsefî nazariyeler, Gazzâlî'yi münâkaşaya davet etmiştir.⁵²

Mehmed Fikri, *Tehâfutü'l-Felâsife* isimli eserine atıflarla Gazzâlî'nin bu hususlarda Felsefecilere yönelttiği eleştirilerden bazılarını temas eder. Bu bağlamda münâkaşa ettiği meselelerden birisi mekân ve zaman nazariyesidir. Fikri, Felsefecilerin, "Kevn âleminin nihâyeti var, mekân da sınırlı ve sonludur. Ancak zamanın başlangıç ve sonu yoktur" şeklindeki görüşlerine dair Gazzâlî'nin tenkitlerini aktarır ve yer yer Batı Felsefesine meselâ Kant'a da atıflar yaparak mukayeseler yapar.⁵³

⁴⁸ Fikri, "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 12", 3.

⁴⁹ Fikri, "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 12", 3.

⁵⁰ Fikri, "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 12", 3.

⁵¹ Fârâbî ile İbn Sînâ ve onlara tâbi olan İslâm Filozofları, kâinatın ezeliyetine kâil olmakla berâber: "Allâhü Te'âlâ'nın mahlûkudur" diyorlar. Gazzâlî, Felâsifenin âlemin mahlûkiyeti hakkındaki bu kavlini gayr-i ciddî buluyor, "Mutlaka telbîs için söylenmiş sözdür" diyor; çünkü irâdesiz sudûr ile yaratma birleşemez; onun için bu iki filozofla bu mugâlataları üzerine ciddî münâkaşada bulunuyor ve ilhâdlarına hükmediyor. (Fikri, "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 12", 3.)

⁵² Fikri, "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 12", 3.

⁵³ Mehmed Fikri, "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 14", *Medeniyet* 213 (1940), 3.

Allah’ın ilmi ve âlemin yaratılması meselesi de Mehmed Fikri’nin bu bağlamda temas ettiği meselelerdendir. O Gazzâlî’nin Felsefecilere yönelik muhalafetini izah eder. Felsefecilerin “Allah kendi nefsinin bilir, zamanın şimdi, geçmiş ve geleceğe taksim olunan cüz’iyyâtını bilmez” veya “Allah’ın âlemi, “lâ şey”den yani yoktan yaratmış olması imkânsızdır” gibi görüşler öne sürdüklerini, çünkü onların âlemdeki hadiseleri cevherlerin araz ve sûrette daimî bir dönüşümden ibaret oluşunu tasavvur ettiklerini söyler. “Yani hâdisât hep aynı maddeden ibârettir. Ancak bir mümkündür ve diğer bir mümkünedir dönüşür. Diğer bir tabirle bir şey ne ise dâimâ odur. Ancak başka başka şekillere girer’ diyorlar.⁵⁴

Felsefecilerin “Hakikat ile akıl ve ilmi aynı kabul ettiği, irâdenin ise hâcetten neş’et ettiği zira nakıs olduğu şeklindeki kabullerine dikkat çeken Fikri, buna karşı Gazzâlî’nin: “İlâhî hakîkatin vahdetinin her şeyden evvel irâdede temessül ettiği” görüşünde olduğuna ve Felsefecilere karşı çıkararak, “Allah âlemi bilir; çünkü ancak O’nun irâdesi âlemin vücûdunu gerekli kılmıştır” dediğini ifade eder.⁵⁵

Mehmet Fikri Felsefecilerin bu yaklaşımlarının, Gazzâlî’nin pek isabetli ve güçlü olan delilleri karşısında mukavemet edemeyeceği kanaatini ifade eder.⁵⁶

2.5. Gazzâlî’nin Ele Aldığı Diğer Bazı Meseleler

Mehmed Fikri’nin sınırlı bir yazı dizisinde elbette Gazzâlî’nin bütün felsefesini ele alması beklenemez. Fakat âdetâ Gazzâlî ile özdeşleşen bir takım konular vardır ki Fikri daha ziyade bu türden meselelere yoğunlanmıştır. İşte bunlardan biri de sebebiyet meselesidir.

2.5.1. Sebebiyet Meselesi

Mehmed Fikri, Gazzâlî’nin felsefi nazariyeler arasında münâkaşaya değer bulduğu mühim konulardan birinin de sebebiyet meselesi olduğunu ifade eder. Gazzâlî’ye göre âdete göre sebep olduğuna inandığımız şey ile müsebbeb olduğuna inandığımız şey arasındaki doğrudan alaka zarûrî değildir. Aralarında ayniyet olmayan iki şeyden birisinin ispatı, diğerinin ispâtını ve nefyini ihtiva etmez. Bu iki şeyden birisinin varlığının zarûreti diğerinin varlığını veya yokluğunun zarûreti diğerinin yokluğunu zorunlu kılmaz. Meselâ içmekle kanmak, yemekle doymak, ilaç ile şifâ bulmak gibi. Tıpta, nücûmda, harf ve sanatlarda müşâhede ettiğimiz her şey böyledir; aralarındaki iktirân, ayrılmaz bir şekilde zarûretten doğmaz bilâkis biri diğerinin peşinden olmak üzere yaratılmasını ilâhî takdir öncelediğindedir. Zira Gazzâlî’ye göre, “Felsefecilerin davâlarına, mesela pamukla ateşin karşılaşmasıyla yanmanın husûlünü müşâhede etmekten başka bir delilleri yoktur, hâlbuki müşâhede, karşılaşmada yanmanın husûlüne delâlet eder. Yoksa karşılaşma husûlün başka bir illeti olmadığına delâlet etmez”.⁵⁷

Fikri, sebeplilik meselesine dair Gazzâlî’nin bu görüşünü şöyle özetler:

⁵⁴ Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 14”, 3.

⁵⁵ Mehmed Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 15”, *Medeniyet* 214 (1940), 3.

⁵⁶ Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 15”, 3.

⁵⁷ Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 14”, 3.

“Biz bir hâdisenin akabinde diğer bir hâdisenin vukûunu müşâhede ediyoruz. Birincisine sebep, ikincisine müsebbeb adını veriyoruz. Hâlbuki bizim, bu iki şeyin birbirini takibini müşâhedemiz alışkanlıktan ibarettir, yoksa sebebiyet kanununun dediği gibi birinci hâdiseyi ikinci hâdiseye sebep yapmamıza müsâid değildir. İki şeyin bugüne kadar birbirini muntazaman takip etmesi bu takibin dâima ve ilelebet değişmez olduğuna istidlâli temin etmez.”⁵⁸

Gazzâlî’nin bu görüşünü İbn Rüşd’ün, “Sebepleri kaldıran akli kaldırmıştır” veya “Bu sebeplerin kaldırılması ilmi kaldırma ve iptaldir” diyerek reddettiğini belirten Mehmed Fikri, bazılarının “Bütün ilimler kânûn-ı sebebiyete dayanmaktadır” diyerek bu meselede İbn Rüşd’e hak verdiğini fakat bu konunun tartışmalı olduğuna dikkat çeker. Zira sebebiyet kanununu yalnız Gazzâlî değil, başka birçok filozofun da inkâr ettiğini ifade eder. Meselâ son dönem filozoflarından David Hume: “Sebep ile müsebbeb arasındaki alâkanın zorunlu olduğuna dair aklî delil yoktur. Ancak bütün müşâhedelerimizde müsebbebin sebebi muntazaman takip ettiğini görmek alışkanlığımızdandır ki bu durum bizi sebebin müsebbebine illet olduğunu iddia etmeye sevk etmiştir. Hâlbuki bu müşâhede sebep ile müsebbeb arasındaki alâkanın zarûrî olduğunu isbât etmek için kâfi değildir” diyor. Böylece Fikri, David Hume’a da atıfla Gazzâlî’den yana tavrını belli ediyor fakat yine Hume’un Gazzâlî’den farkına temas ediyor:

“Lâkin David Hume bu tenkidlerine rağmen ilimlerin yegâne dayanağı olan sebebiyet kanununa inanıyor. İnkârı, kânûnun kendisine değil, aklî zarurete irca edilmesine yöneliktir. Nitekim bunu diğer bir yerde kendisi tasrîh ediyor. ‘Sebebiyet kanununun sıhhatine itimâdımız bizde garîzî ve fitrîdir. Âlemdeki hadiselerin sabit olan daimî bir nizama muhalefetinin mümkün olmadığını bâtnî yakîn ile kesin olarak biliyoruz’ diyor. Bundan anlaşılıyor ki David’in inkârı sebebiyet kanununun, aslına değil akla müstenid olmasına yöneliktir.”⁵⁹

İmâm Gazzâlî’yi sebebiyet kanununda aklî zorunluluğu inkâr etmeye götüren şeyin, mucizelerin imkânına meydan vermek olduğunu ifade eden Fikri, onun gerektiğinde akıl ve ilmi dinî akideye boyun eğdirmekte bir beis görmediğine işaret ediyor:

“Gerçekte Gazzâlî’nin fikrine hâkim olan din idi. Aklın hükümleri hakkındaki şek ve şüpheleri ancak dinin hakikatini müdâfaa etmesinden tevellüd etmişti. Gazzâlî, dinin aslını bâtnî keşfe, kalbî imana ircâ etmekte isâbet etti. Lâkin din ile aklın her birisinin salâhiyet sahibi olduğu dairenin sınırını koyarken durması gereken sınırdaki durdu mu yoksa bu sınırı aştı mı? Çünkü peygamberlerin mucizelerini isbâta mecbur kaldığı yerde aklî dine boyun eğdirmekte tereddüd etmedi. Hâlbuki Felsefeciler bunun aksine din ile akıl arasında teâruz vâki olduğu vakit dini akla boyun eğdiriyorlar.”⁶⁰

Mehmed Fikri, *Tahafüt*’teki şu ifadelerle atıfta bulunarak Gazzâlî’nin, mucizelerin sebebinin tabîî bir şekilde Allah’a bağlamak istediğini ifade eder:

“Ölüyü diriltme ve asayı yılanı dönüştürme bu şekilde mümkündür; yani maddenin aslı her şeyi kabul eder. Meselâ toprak çeşitli bitkilere dönüşüyor, sonra bitkileri hayvan yediği vakit kana dönüşüyor. Sonra kan meni oluyor, sonra meni rahimde hayvana dönüşüyor. Bu dönüşümler âdetin hükmüne göre ve uzun zamanda vâki oluyor. Hasım niçin Allah’ın maddeyi belirlediği bu sürelerden daha az bir zamanda bu tavırlardan geçirmesini imkânsız görüyor?” diyor.⁶¹

⁵⁸ Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 14”, 3.

⁵⁹ Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 14”, 3.

⁶⁰ Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 14”, 3.

⁶¹ Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 14”, 3.

Akabinde Mehmed Fikri İbn Haldûn'a (ö. 808/1406) atıfla dolaylı olarak Gazzâlî'nin bu görüşünü müzakere etmekten de geri durmaz:

"İbn Haldûn'un, başka bir mevzû üzerine kelâmı esnâsında ilmî vicdanı bu suâle cevap vermeden geçmeyi kabûl etmedi. "Tabîat, fiillerinde en kolay ve en yakın yolu terk ederek en güç ve en uzak yolu irtikâb etmez" dedi. Sonra bunu diğer bir yerde: "Enbiya, bütün kainatın kendilerine musahhar kılınmasıyla desteklenmiş oldukları halde aşiretleri ve toplumları Allah'a davetlerinde hâlleri böyle idi; çünkü Allâhü Teâlâ, işleri mustakir âdeti üzere icrâ eder" diyerek tasrîh etti.⁶²

Nihayetinde Mehmed Fikri Gazzâlî'nin tasavvurunda Allahü Teâlâ'nın Fâil-i Muhtâr olduğunu şu ifadeleriyle vurgular:

"Gazzâlî'nin kabul ettiği yegâne sebebiyet hür irâde, tam ihtiyâr ve Allah'ı tanımaya götüren sebebiyettir ki hakîkat Allah'a istidlâl ettiğimiz sebebiyettir; çünkü Yaratıcı olan Allâh Te'âlâ, Âlim, Kâdir ve Mürîd'dir. Dilediğini yapar, murâd ettiği vecihle hükmeder. Gerek farklı olanları gerekse benzerleri dilediği şekilde yaratır".⁶³

2.5.2. Nübüvvet Meselesi

Mehmet Fikri Gazzâlî'de nübüvvet meselesini insan idrâkinin sınırlarına ve çeşitlerine atıfta bulunarak ele alır. İnsan his kuvveti ile mahsûsât âlemini, temyîz kuvveti ile mahsûsâtın verâsını, akıl ile vâcib, câiz ve muhâli idrâk eder. Aklın ötesinde insanın diğer bir kuvveti daha vardır ki onunla gaybı, müstakbeli keşfeder. Buna göre insan idrâkinin dört mertebesi vardır ki en aşağısı his/duyular vâsıtasıyla olan idrâkler âlâsı ise nübüvvetin keşf ve müşâhedeleridir.⁶⁴

Mehmet Fikri Gazzâlî'ye göre Allah'ın varlığına istidlâl konusunda beşerî kuvvetlerin yetersiz olduğunu ifade eder:

"Zira ona göre 'Yalnız bâtinî keşf, yakîn ve hads Allah'ın varlığını isbât eder; çünkü insânî nefis, ilâhî nurdan muktebestir'. Gazzâlî, Sûfilerden yalnız vicdanî marifetin bu nev'ini iktibâs etmekle iktifâ ediyor. Hulûl, itihâd ve vusûl gibi muhtelif mezheplerini kabûl etmiyor. Tabiatı ilâhî kuvvetten bir cüz yapan Vahdet-i Vücûd nazariyesini de kabul etmiyor".⁶⁵

Öyle anlaşılıyor ki Mehmed Fikri Gazzâlî'nin, kendine mahsus metoduyla sadece Kelâm ve Felsefe ile değil, Tasavvuf ile de büsbütün muvafakat halinde bulunmadığı kanaatindedir. Fikri, Gazzâlî'nin nübüvveti temellendirmeye dair görüşlerini aktarmaya devam eder:

"İnsanda tıp ve nücûm gibi ancak bu çeşit idrâk ile tamâm olan bilgilerin mevcudiyeti nübüvvetin keşf ve müşâhedelerinin varlığına delildir. Zira bu ilimlerin ilâhî ilhamla alındıkları aşikârdır. Biz insana baktığımız vakit onda uyku gibi bu tür idrâkten bir numûne bulunduğunu görüyoruz. Çünkü uyuyan gaybden olacak şeyleri idrâk ediyor. Gözü, kulağı atıl olduğu hâlde görüyor ve işitiyor. Akıl, duyulardan uzak olan birtakım ma'kûlâtı idrâk ettiği gibi nübüvvetinde de akıldan uzak

⁶² Fikri, "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 14", 3.

⁶³ Fikri, "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 14", 3.

⁶⁴ Mehmed Fikri, "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 22", *Medeniyet* 221 (1940), 3.

⁶⁵ Fikri, "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 14", 3.

olan birtakım gaybleri keşf eden bir taraf vardır. İşte bu durum, nübüvvet halinin idrâkini akla yakınlaştırır.”⁶⁶

Buna göre nebî ancak halleri ile bilinir. Halleri bilmek, ya müşâhede ile ya da tevâtür ve işitme ile hâsıl olur. İnsanın tıbbî bildiği vakit tıpçıları bildiği gibi nübüvvetin manâsını bildiği vakit de halini müşâhede ettiğinde belli bir şahsın nebî olup olmadığına istidlâl eder, böylece yakînî bilgi ve îmân hâsıl olur. Gazzâlî'ye göre nübüvveti îmân ancak kulağın rengi, gözün sesi idrâkten aciz olduğu gibi aklın da ötesinde idrâkten aciz olduğu bir sahanın varlığını kabul etmekle mümkün olur. Bunu kabul edemeyen nübüvveti takdir edip tanıyamaz.⁶⁷

Mehmet Fikri nazarında Gazzâlî'ye göre insan, nefis/ruh ile bedenden mürekkebtir. Saâdet için bedenın sıhhati gibi ruhun da sıhate ihtiyacı vardır. İbâdetler nefsin ilacı ve devasıdır. Ancak insan akli, ibadetın nefse tesirinin keyfiyetini idrâkten acizdir. Bu sebeple ibâdet konusunda nebîleri taklit etmek vâciptir. Çünkü nebîler Yüce Yaradan tarafından rahmet olarak kullara gönül doktoru olsun diye gönderilmişlerdir. İbâdetler ise çeşidi ve miktarı muhtelif müessir devalar olarak bahşedilmiştir. Lâkin hevâ ve hevesleri kalplerini köreltmış olduğundan halk, nübüvveti, nübüvvetin insan kalbi üzerindeki tasarruflarını takdirden uzaklaşmış, itikâdî gevşekliğe düşmüştür. Gazzâlî çok yerinde olarak halkın dînî gevşeklik ve iman zaafına uğramasının sebebini araştırır ve dört sebep tespit eder: “1. Mütefelsife 2. Mutasavvife 3. Ta'limiyye 4. 'Ulemâ-i rusûm” diyor.⁶⁸

2.5.3. Gazzâlî'nin Ahlâk Teorisi

Gazzâlî'nin mümtâz bir ahlâk sistemi ortaya koyduğunu ifade eden Fikri, onun ahlâkta doğruluk, sabır, ihlâs, kişinin kendine karşı ve din kardeşine karşı vecibeleri, toplum, anne baba, eş, evlâd, kardeş hukuku gibi cüz'î faziletlerden bahsettiğini ifade eder. Ancak ahlâkın külliyâtına, dayanak ve gâyelerine de önem verdiğini zira bu konuda burhân ikâme etmek üzere *Mi'yârü'l-'ilm* adlı kitabını, amele bir ölçü ikame etmek için de *Mizânü'l-'amel* isimli eserini telif ettiğini fakat mizanın esaslarından ve mahiyetinden yeterince bahsetmediğini ifade eder.⁶⁹

Bu bağlamda Mehmed Fikri, Gazzâlî'nin birçok yerde: “Ahlâkî faziletlerin aklın hükmüne boyun eğdiğini fakat Şer'-i Şerîf'le mukayyed olduğunu” ifade ettiğini hatırlatır. Zira *Mizânü'l-'amel*'de de işaret ettiği üzere, ona göre ahlâkî faziletler dâimâ ifrât ile tefrît arasındaki vasatta ve itidaldedir ki bu itidalin ölçüsü de akıl ve şeriattır. Öyle anlaşılıyor ki Gazzâlî ahlâkî faziletleri tahlilde şeriatla yetinmiyor felsefecilerin ahlâkî nazariyâtından da istifade ediyor. Binâenaleyh Gazzâlî'ye göre hayır, sırf aklın bildirdiği şey değil, edebini şeriatı alan aklın bildirdiği şeydir. Hâsılı: “Hayır zâtıyla hayır değil, Allah'ın onu irâde etmesiyle hayırdır” demek istiyor.⁷⁰ Şu halde Fikri'nin tespitine göre Gazzâlî, ahlâkta Mu'tezile'nin görüşünden uzak, tabiat felsefesine de muhâlifdir. Onun görüşü İslâm

⁶⁶ Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 22”, 3.

⁶⁷ Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 22”, 3.

⁶⁸ Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 22”, 3.

⁶⁹ Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 15”, 3.

⁷⁰ Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 15”, 3.

Felsefecilerinden ziyâde mutedil Sûfiyeye yakındır.⁷¹ Sonuç itibariyle Fikri, Gazzâlî'nin ahlâk anlayışını şöyle tasvir eder:

“Anlaşıyor ki Gazzâlî'ye göre saâdet, (imanı ihtiva eden) ilim ve amel ile kazanılır. Fakat ilim ve amelden her birinin ölçüsü var. İlmin miyarı, sahîh ile fâsidi ayırır. Amelin miyarı, saâdete vesile olan amel ile şekâvete vesile olan ameli ayırır. Saâdete vesile olan amelin yolu dünyevî alakalardan, nefsanî şehvetlerden uzaklaşmak, hevâ ve heveslere muhâlefet ve ilâhî hususları tefekkürdür. Hülâsa: Gazzâlî'nin felsefesi şahsî hayatından doğmuş, bu âlemin hâdiselerinden uzaklaştığı nisbette dinin derinlerine dalmış, sırlarına nüfûz etmiştir. Gazzâlî, bize dinî akideyi, bâtinî keşif ve ruhî hakikat olarak izâh ediyor... Yüce Hakikat'e vusûl için Gazzâlî'nin nazariyesinin, zamanında ekserisi evvelce söylenmiş sözlerden ibâret olan felsefî nazariyelerden efdal olduğunda tereddüd mümkün değildir.”⁷²

2.5.4. Gazzâlî'nin Tenkid Ettiği Bazı Fırkalar

Mehmed Fikri Gazzâlî'nin İslâm düşüncesindeki başlıca fırkalara dair tasnif ve değerlendirmelerini şöyle özetler: 1. Kelâmcılar 2. Bâtınîler, 3. Felsefeciler 4. Sûfiler. Gazzâlî bu dört fırkanın her birini tetkik ve tenkit etmiştir.⁷³

Evvelâ Kelâm ilmini gayesi bakımından yetersiz bulur. Zira Kelâm âlimleri ehl-i bid'atı reddederlerken hasımlarından aldıkları mukaddimelere itimâd ettiler. Mücadelelerinde nakle dayandılar. Hâlbuki bu yöntemin zarûriyyâtta gayri hiçbir şey kabul etmeyenlere karşı neredeyse faydası yok gibidir.⁷⁴

Felsefecilerin kitaplarını tetkik ettikten sonra onları üçe ayırır: 1. Dehriyyûn,⁷⁵ 2. Tabî'yyûn 3. İlâhiyyûn. Gazzâlî bu fırkaların herbirini tahlil ve tenkid eder; bazısını kısmen bazısını külliyyen reddeder. Fikri Gazzâlî'nin bu fırkalara dair genel değerlendirmelerini aktarır fakat makalenin sınırları dolayısıyla biz bu değerlendirmelere yer veremiyoruz.⁷⁶

Şu kadar var ki Gazzâlî, ilâhiyyûndan olan Felsefecileri *Tehâfût*'ünde zikrettiği üzere üç mes'eledede Müslümanların cumhuruna muhâlefetlerinden dolayı tekfir eder: 1. Cismânî haşri inkâr etmeleri, sevap ve azabı mücerret ruhlara hasretmeleri.⁷⁷ 2. Allah Teâlâ Hazretleri'nin cüz'iyâtı bilmediğini iddiâ⁷⁸ etmeleri, 3. Kâinatın kîdemine kâil olmaları.⁷⁹

⁷¹ Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 15”, 3.

⁷² Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 16”, 3.

⁷³ Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 18”, 3.

⁷⁴ Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 18”, 3.

⁷⁵ Dehriyyûn, kadîm fırkalardan biridir. Âlemin irâde ve kudret sahibi bir Yaratıcı tarafından yaratıldığını inkâr ediyorlar. Onlara göre “Kâinat kendi kendine ve yaratıcısız olarak mevcuttur. Hayvan ezelden beri nutfeden, nutfede hayvandan mevcût olagelmış ve ilelebet olagidecek” diyorlar. Asıl zındıklar işte bunlardır. (Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 18”, 3.)

⁷⁶ Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 18”, 3.

⁷⁷ Filozoflar rûhâniyeti isbât etmekle isabet etmişlerdir. Fakat cismâniyeti inkâr etmekte büyük hatâ ediyorlar. Çünkü Gazzâlî'ye göre bu İslâm'ı tezkîbdür.

⁷⁸ Gazzâlî'ye göre bu da açık bir küfürdür. Çünkü Allâhü Te'âlâ cüz' ve küll her şeyi bilir, ilmiyle ihata eder. İlmen ihâta eder. “*Ne göklerde ve ne de yerde zerre ağırlığında bir şey bile O'ndan gizli kalmaz. Bundan daha küçük ve daha büyük ne varsa, hepsi apaçık bir kitaptadır.*” [Sebe' 34/3]

⁷⁹ Mehmed Fikri, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 19”, *Medeniyet* 218 (1940), 3.

Fikri, Gazzâlî'nin bâtnları zâhirlerine uymayan Felsefecilere şiddetli hücumda bulunduğunu, çünkü onların halk üzerinde diğerlerinden ziyâde tesîrleri olduğunu ifade eder. Zira hastalık halk arasında yayıldığı gibi halkı tedavi edecek doktorlara dahî sirâyete etmişti. Gazzâlî nefesine mürâcaât ederek mücâhedâtı sâyesinde ilâhî inayet ile nâil olduğu ilim ve irfan ile halkı tedaviye gayret etti. Fikri'ye göre Gazzâlî, dini ıslâh için gönderilmiş bir resûl gibi halkı ıslâha çalıştı. Bâtıniyye'yi *Kıstâs-ı Müstekîm* ile İbâhiyye'yi *Kimyâ-i Sa'âdet* ile Felsefe ile îmânı bozulanları, nübüvveti, şerî'ati inkâr edenleri nübüvvetin, şerî'atin imkânını, vücûdunu isbât etmekle tedavi etti.⁸⁰

Sonuç itibariyle Mehmed Fikri Felsefecileri ilk tenkit edenin Gazzâlî olmadığını, lâkin onun tenkidinin Felsefecilere galip geldiğini ifade eder. Fikri, Gazzâlî'nin bütün tenkidlerinin şu esâsa dayandığını ifader: "Akıl bütün meseleleri ihâta etmekten âcizdir. Akılın tavrının ötesinde diğer bir tavır vardır. O tavrın esâsı hads-i dinîdir."⁸¹

Bütün fırkaları tahlil ve tenkid ettikten sonra Gazzâlî'nin ulaştığı yeri Mehmed Fikri şöyle tarif eder:

"Gazzâlî bu fırkaları tenkidi tamamladıktan sonra bütün himmeti ile Sûfiyye mezhebine yöneldi. Sûfiyye'yi Allah yoluna sâlik olanların cümlesinden daha isabetli buldu. Safvetlerine gönül verdi. Kitaplarını mütâlaaya, sîretlerine ittibâa koyuldu. Az bir zaman içinde hulûs ile cehdi sâyesinde gâyelerine muttali oldu. Lâkin Tarîkat-i Sûfiyye ancak ilim ve amel ile tamâm olur. Teallüm ile kazanılması mümkün olan mertebeler, ancak zevk, hâl ve sıfatları değiştirme ile ulaşılabilen mertebelere nisbetle hiçtir. Meselâ zühdün hakikat ve şartlarını bilmekle bilfiil zâhid olmak arasında büyük bir fark vardır. Binâenaleyh Sûfiyye kavli ashâbı değil hâl ashâbıdır. Velhâsıl Gazzâlî, Sûfiyye'nin ilimlerini tahsil ettikten sonra Allah'tan gayrısından tecerrüd ederek on sene müddet nefsi ile mücâhedede bulundu. Bu sûretle Sûfiyye'nin hâlleri ile zevk-yâb oldu. Mükâşefât ve müşâhedât mertebelerine erdi."⁸²

Sonuç ve Değerlendirme

Mehmed Fikri doğrudan kendi eserlerini tetkik ederek Gazzâlî'yi, İslâm düşüncesinin serencamı içinde Kelâm, Felsefe ve Tasavvuf ile mukayeseler yaparak, hatta yer yer Yunan ve Batı Felsefelerine atıflarla kapsamlı bir şekilde ele alıp tanıtır. Daha ziyade edip, hatip, gazeteci olarak tanınan Fikri "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi" başlıklı yazıları ile artık bu hususiyetlerine ilaveten kadim felsefi tecrübeden istifade ile usulünce hakikati arayan bir mütefekkir, bir âlim olma yoluna girmiştir. Zira bu makalelerindeki dil, üslup ve muhteva diğerlerinden farklıdır. Fikri bu yazı dizisiyle Kelâm, Felsefe ve Tasavvuf gibi İslâm düşüncesinin hemen her alanında ustalıkla kalem oynatabileceğini ortaya koymuştur.

Makalelerde kullandığı dil ve üslup hem ilmî hem de edebî ve kavramsal yapısı itibariyle, Osmanlı ilim geleneğinin devamı mahiyetinde olup üst seviyededir. Türkiye'de veya Arap memleketlerinde tahsil görmediği de dikkate alındığında muhteva, dil ve üsluptaki bu seviyenin, henüz 30 yaşındaki Fikri'nin aldığı örgün tahsilin oldukça üzerinde olduğu söylenebilir. Şüphesiz burada Fikri'nin şahsî kabiliyeti, samimiyet ve gayreti son

⁸⁰ Mehmed Fikri, "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 23", *Medeniyet* 223 (1940), 3.

⁸¹ Fikri, "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 22", 3.

⁸² Fikri, "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 19", 3.

derece mühimdir. Fakat Osmanlı ilim geleneğinin imlâsı ve lisaniyla birlikte ulaştığı seviye ile o dönemde Bulgaristan'da hâlâ devam eden tesiri ve kudreti hesaba katılmazsa Fikri'nin genç yaşta yazdığı bu makaleler izah edilemez.

Öte yandan Mehmet Fikri'nin Gazzâlî okuması veya araştırması sırf ilmî veya akademik bir araştırma sâikiyle değildir. Gazzâlî'nin yaşadığı fikrî çileden, zamanında sahih akaidin muhalifleri ile yaptığı mücâdeleden istifadeyle Fikri, hem kendi varoluşsal meselelerine deva aramak hem de yaşadığı toplumun itikâdî hastalıklarını tedavi etmek ve gençleri çağının batıl fikir ve ideolojilerinden korumak gayesinde olduğu anlaşılmaktadır.

Mehmed Fikri'nin, yaşadığı çağda en tartışmalı konuların başında gelen din ile felsefe, nakil ile akıl ve bilim ilişkisi bağlamında Gazzâlî'yi, bir bakıma da kendini konumlandığı yer dikkate değerdir. Fikri'ye göre Gazzâlî hem mütekellim hem filozof hem de Sûfidir. Fakat onun ortaya koyduğu kendine mahsus tavrı ve metodu bunların hepsinden farklıdır. Zira Fikri nezdinde Gazzâlî'ye göre Kelâmcılar, aklın idrâklerini dinî akaide boyun eğdirmek istiyor, Felsefeciler dinî imanı aklın kânûnlarına uydurmaya çalışıyor, Sûfiyye ise aklî ilimleri ve bedenî ibadetleri terk ederek keşf ve bâtinî nazara itimad ediyordu. Gazzâlî ise bir yandan ister riyazî ve tabiî ilimler olsun, ister felsefî istidlâl ve burhanlar olsun hepsine kıymet verdi, diğer yandan da hepsinin bir hududu olduğuna işaret etti. Özetle o aklı, akaidi, nakli, keşfi, zahiri, batını, ilmi ve ameli yerli yerine koydu ve böylece hepsine hakkını verdi.

Özellikle insan merkezli, Aydınlanmacı, maddeci ve seküler bir anlayışın hâkim olduğu bir dönemde Fikri'nin, birçok Müslüman düşünür gibi Batı medeniyetinin cazibesine kapılmayıp, Gazzâlî'nin hakikat için akli yetersiz gören, keşf ve hadse vurgu yapan varoluşsal derûnî boyutunu ön plana çıkarması son derece dikkate değerdir. Fikri, Gazzâlî'nin bütün ehemmiyetine rağmen aklın, akaidin kaynağı olamayacağı fikrini önemseyerek vurgular. Fakat keşfe yapılan vurgu akıl ve şeriatın hafife alınması değil, derinleştirilmesi bağlamındandır. Zira Mehmed Fikri, “Hakkı ricâl ile değil bilâkis ricâli hak ile bilmek” gerektiğine, Gazzâlî'de keşf ve hadsin Kitap ve Sünnetle, akıl ve dinî akideyle mukayyet olduğuna vurgu yapar.

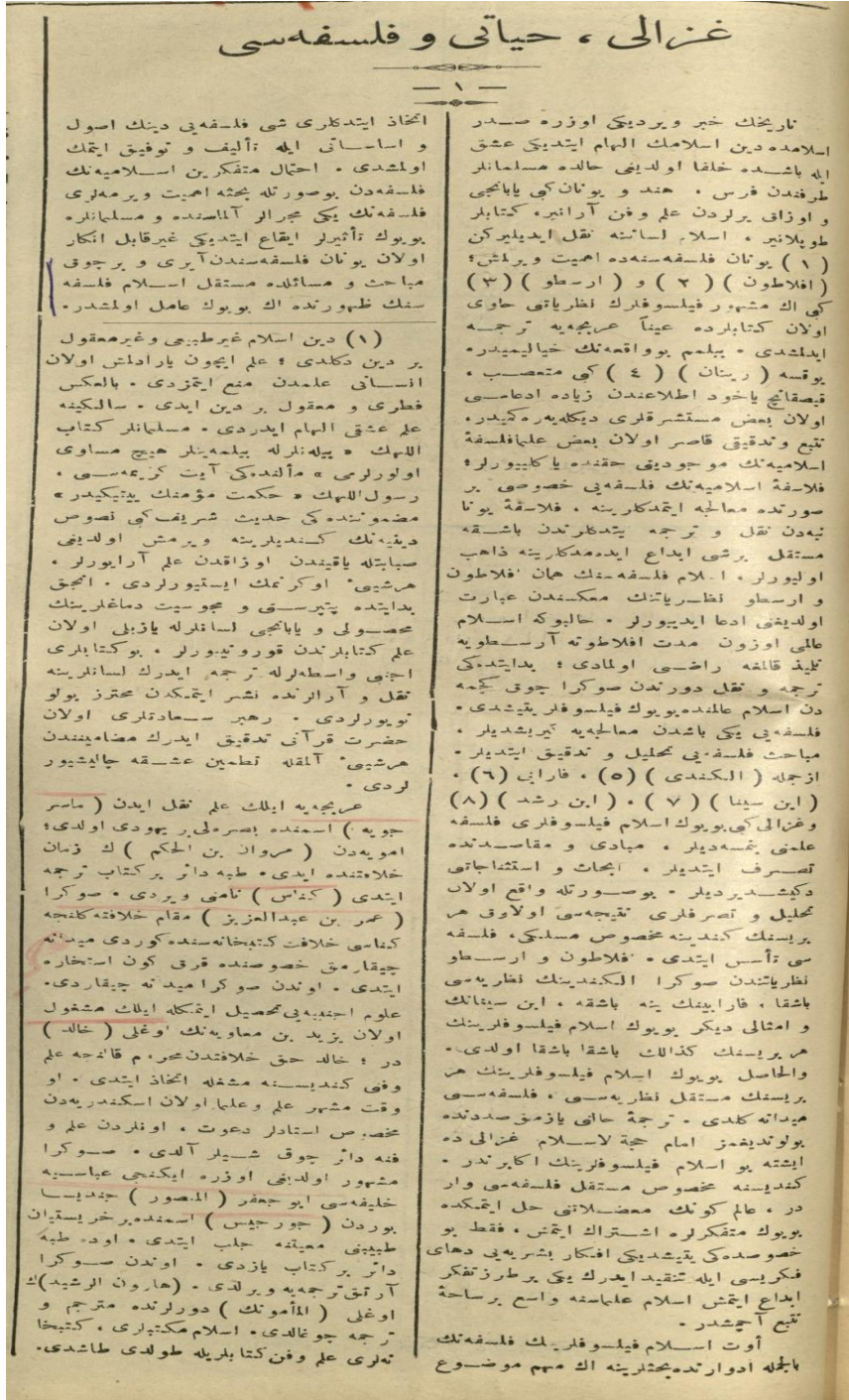
Fikri'ye göre Gazzâlî nihayetinde ilmi akla, itikâdı ise kalbe dayandırdı. Fakat akıl ile kalp arasındaki ihtilafta son sözü kalbe verdi. Zira Gazzâlî'nin tavrına hâkim olan din idi. O aklın hükümlerinde vâki olan tereddütlerin ancak din ile izale edilerek kalbin mutmain olabileceğini tecrübe etmiş idi.

Mehmet Fikri, döneminde özellikle müsteşriklerin gayretleriyle revaç bulan İslâm Felsefenin Yunan Felsefesinin tekrarı olmaktan başka orijinal bir tarafı olmadığı kanaatine de karşı çıkmıştır. Ona göre Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd, Aristo Felsefesini hakikate yakın bulmuşlar ve ondan istifade etmişlerdir. Ama birçok meselede de farklı yeni bir yol açmışlardır. İslâm mütefekkirleri dinî akideyi müdafaa ederken Felsefeye müracaat etmişler, Felsefeyi dinin usul ve esasları ile telif etmeye gayret etmişlerdir. Neticede müstakil bir İslâm felsefe tarzı ortaya koymuşlar ve bu yol üzere birçok İslâm filozofu hatta kelâmcısı ve mutasavvıfı yetişmiştir. İşte Gazzâlî de bunların en büyüklerinden biridir.

İslâm düşüncesinin meşhur ihtilafı konularında Mehmet Fikri'nin gönlü ve fikri hep Gazzâlî'den yanadır. Meselâ o da Gazzâlî gibi sebebiyetin zorunlu olmadığı kanaatindedir. Veya mekân ve zaman konusunda da Gazzâlî'nin görüşünü ön plana çıkarır. Zira Gazzâlî'ye göre zaman hadis ve hareketin ürünüdür. Hareketin dışında da zaman yoktur. Genel olarak Gazzâlî-İbn Rüşd tartışmasında da Gazzâlî'yi haklı bulur.

Bu yaklaşımının bir neticesi olarak, Mehmed Fikri her ne kadar Gazzâlî'nin yoğun tesiri altında kaldıydıysa da İslâm düşüncesinin diğer ekollerini dışlamak bir yana onlardan istifade etmeyi de ihmal etmedi. Mutezile ve Meşşâî okulunun akılcılığını doğrudan reddetmedi; Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ ve hatta İbn Rüşd'ü büyük filozof olarak niteledi. Fârâbî'yi İslâm felsefesinin en büyük temsilcisi olarak, İbn Rüşd'ü ise din ile felsefeyi telif konusundaki gayretleriyle ön plana çıkardı. Kelâmcıların da Felsefecilerin de hüsnü niyetlerinden kuşku duymadı. Zira ona göre Felsefeciler ilmî nazariyeleri esas alıp itikâdî meseleleri tevîle çalışmış, Kelâmcılar ise ilmî nazariyeleri dinî öğretinin gereklerine yaklaştırmak istemişlerdir.

Sonuç itibarıyla Mehmed Fikri bu yazı dizisiyle, öncelikle içinde yaşadığı toplum olmak üzere, çağında Müslümanlara itikâdî ve fikri açıdan yönelecekleri istikameti işaret etmek üzere, büyük düşünür Gazzâlî'yi tanıtmıştır. Kanaatimizce Fikri'nin, Gazzâlî'nin felsefesi üzerine telif ettiği bu makalelerin hususiyeti, Gazzâlî araştırmalarına akademik katkısından ziyade, 20. yüzyılda dert ve dava sahibi bir Müslüman şahsiyetin Gazzâlî'yi nasıl aktüelleştirebileceğine bir misal teşkil etmesidir. Böylece Fikri kritik bir dönemde hem Gazzâlî'yi derdine deva olarak görmüş hem de sahih İslâm itikâdını ve Müslüman şahsiyetini muhafaza etmek üzere esaslı bir mücadele veren Gazzâlî'yi adeta çağımız Müslümanlarına bir misal olarak takdim etmiştir.

Belge 1: Mehmed Fikri'nin *Medeniyet*'teki "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi" başlıklı yazısının ilk tefrikasının ilk sayfası

Belge 2: Mehmed Fikri'nin vefatından sonra Medeniyet'in ilk sayısı.

KAYNAKÇA

- “Mehmed Fikri Hayatı ve Şahsiyeti”, Medeniyet 269 (1941), 2.
- Ahmed, Vedat Sabri. “Mehmed Fikri'nin Hayatı ve Edebiyatı”. Mehmed Fikri Şiir ve Hikâyeleri. nşr. Halil Uzun. 13-39. Bursa: 2003.
- Cambazov, İsmail. “Doğumunun 100. Yıldönümü Münasebetiyle Medeniyet Gazetesi'nin Başredaktörü Mehmed Fikri”. Panel Notu (Sofya: Sofya Yüksek İslam Enstitüsü, 2008). 1-10.
- el-Ezherî, Osman. “Fikri'nin Ölümü Bizde Fikrin Ölümü”. Medeniyet 269 (1941), 1.
- es-Sülemî, Muhammed b. Hüseyin. Tabakâtu's-Sufiyye. thk. Mustafa Abdulkadir Ata. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- Fikri, Mehmed. “Garp Medeniyetinin İç Yüzü Çok Koyu Bir Vahşettir”. Medeniyet 174 (1938), 1.
- Fikri, Mehmed. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 1”. Medeniyet 197 (1939), 3.
- Fikri, Mehmed. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 10”. Medeniyet 208 (1939), 3.
- Fikri, Mehmed. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 11”. Medeniyet 209 (1939), 3.
- Fikri, Mehmed. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 12”. Medeniyet 210 (1939), 3.
- Fikri, Mehmed. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 13”. Medeniyet 211 (1939), 3.
- Fikri, Mehmed. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 14”. Medeniyet 213 (1940), 3.
- Fikri, Mehmed. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 15”. Medeniyet 214 (1940), 3.
- Fikri, Mehmed. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 16”. Medeniyet 215 (1940), 3.
- Fikri, Mehmed. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 17”. Medeniyet 216 (1940), 3.
- Fikri, Mehmed. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 18”. Medeniyet 217 (1940), 3.
- Fikri, Mehmed. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 19”. Medeniyet 218 (1940), 3.
- Fikri, Mehmed. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 2”. Medeniyet 198 (1939), 3.
- Fikri, Mehmed. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 20”. Medeniyet 219 (1940), 3.
- Fikri, Mehmed. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 21”. Medeniyet 220 (1940), 3.
- Fikri, Mehmed. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 22”. Medeniyet 221 (1940), 3.
- Fikri, Mehmed. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 23 (1)”. Medeniyet 223 (1940), 3.
- Fikri, Mehmed. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 23 (2)”. Medeniyet 224 (1940), 3.
- Fikri, Mehmed. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 24”. Medeniyet 225 (1940), 3.
- Fikri, Mehmed. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 25”. Medeniyet 226 (1940), 3.
- Fikri, Mehmed. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 3”. Medeniyet 199 (1939), 3.
- Fikri, Mehmed. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 4”. Medeniyet 201 (1939), 3.
- Fikri, Mehmed. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 5”. Medeniyet 202 (1939), 3.
- Fikri, Mehmed. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 6”. Medeniyet 204 (1939), 3.
- Fikri, Mehmed. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 7”. Medeniyet 205 (1939), 3.
- Fikri, Mehmed. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 8”. Medeniyet 206 (1939), 3.
- Fikri, Mehmed. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 9”. Medeniyet 207 (1939), 3.
- Hatiboğlu, İbrahim. “Medeniyet”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 28/301-303. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Hatiboğlu, İbrahim. “XX. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Müslümanları Arasında Dini Islahat Çabaları”. Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri, ed. Ali Çaksu. 347-362. İstanbul: İslâm Tarih Sanat ve Kültür Araştırmaları Merkezi, 2002.
- Hikmet, Ahmet. “Açık Söz”. Medeniyet 14 (1934), 3.
- Kılıç, Osman. Kader kurbanı. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Yalimov, İbrahim Mehmed. “Fikri'nin Toplumsal Ve Felsefî Düşünü”. Panel Notu (Sofya: Sofya Yüksek İslam Enstitüsü, 2008). 1-7.